



7-8
2019

ISSN 0132-618x
1928-жылдан баштап чыгууда

ЭЛ АГАРТУУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРӢ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИНИН
“АРДАК БЕЛГИСИ” ОРДЕНДӢИ ИЛИМИЙ-ПЕДАГОГИКАЛЫК ЖАНА МЕТОДИКАЛЫК ЖУРНАЛЫ

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ И МЕТОДИЧЕСКИЙ ОРДЕНА «ЗНАК ПОЧЕТА» ЖУРНАЛ МИНИСТЕРСТВА
ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL AND METHODOLOGICAL ORDER "BADGE OF HONOR" MAGAZINE OF THE MINISTRY
OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Редколлегия

1. Анаркулов Х. – Педагогика илимдеринин доктору, профессор.
2. Акматалиев А.А. -Филология илимдеринин доктору, академик
3. Бекбоев И.Б. - Педагогика илимдеринин доктору, профессор.
4. Биялиев К. - Педагогика илимдеринин доктору.
5. Исаков К. - Филология илимдеринин доктору, профессор.
6. Ишекеев Н. – Педагогика илимдеринин доктору, профессор.
7. Ниязов Т. – География илимдеринин кандидаты, профессор.
8. Оморов И. - География илиминин кандидаты.
9. Өмүрбеков Т. –Тарых илимдеринин доктору, профессор.
10. Соронкулов Г. – Педагогика илимдеринин кандидаты.
11. Тайтелиев Ч. –“Эл агартуу” журналынын баш редактору.

Редколлегия

1. Анаркулов Х. – доктор педагогических наук, профессор.
2. Акматалиев А.А. –доктор филологических наук, академик.
3. Бекбоев И.Б. - доктор педагогических наук, профессор.
4. Биялиев К. - доктор педагогических наук .
5. Исаков К. - доктор филологических наук, профессор.
6. Ишекеев Н. – доктор педагогических наук, профессор
7. Ниязов Т. – кандидат географических наук, профессор.
8. Оморов И. - кандидат географических наук .
9. Өмүрбеков Т. –доктор исторических наук, профессор.
10. Соронкулов Г. – кандидат педагогических наук.
11. Тайтелиев Ч. –гл. редактор журнала “Эл агартуу”.

Editorial board

1. Anarkulov H. - doctor of pedagogical sciences, professor.
2. Akmataliev A. A.- doctor of philological sciences, academic.
3. Bekboev I. B. - Doctor of Education, Professor.
4. Biyaliev K. - Doctor of Education.
5. Isakov K. - Doctor of Philology, Professor.
6. Ishekeev N. - doctor of pedagogical sciences, professor.
7. Niyazov T. - Candidate of Geographical Sciences, Professor.
8. Omorov I. - Candidate of Geographical Sciences.
9. Omurbekov T. A. - doctor of historical sciences, professor.
10. Soronkulov G. - PhD.
11. Taiteliev Ch. - main editor of magazine "El agartuu".

ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИPEDAGOGICAL SCIENCE**Оторбаев Б. К.***Ж.Баласагын атындагы КУУнун доценти***ОРУС АДАБИЯТЫН ОКУТУУ МЕТОДИКАСЫНЫН XX КЫЛЫМДЫН
90-ЖЫЛДАРЫНАН КИЙИНКИ ӨНҮГҮҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ****Оторбаев Б. К.***доцент КНУ им. Ж.Баласагына***ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
ПОСЛЕ 90-Х ГОДОВ XX ВЕКА****B. K. Otorbaev***Associate professor of KNU named after J. Balasagyn***TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF METHODS OF TEACHING RUSSIAN LITERATURE
AFTER 90-IES OF XX CENTURY**

Аннотация: Макалада орус адабиятын окутуу методикасынын XX кылымдын 90-жылдарынан кийинки мезгилдеги өнүгүү тенденциялары тууралуу кеп болот

Түйүндүү сөздөр: орус адабиятын окутуунун методикасы, руханий баалуулуктар, илимий эмгектер, обзордук лекциялар, окуу программалары.

Аннотация: В статье рассказывается о тенденциях развития методики преподавания русской литературы в период после 90-х годов XX века

Ключевые слова: методика преподавания русской литературы, духовные ценности, научные труды, обзорные лекции, учебные программы.

Abstract: The article describes the trends in the development of methods of teaching Russian literature in the period after the 90-ies of XX century

Key words: methods of teaching Russian literature, spiritual values, scientific works, review lectures, educational programs.

1. Россия Федерациясында орус адабиятын окутуу методикасынын акыркы чейрек кылым ичинде өнүгүүсүнүн негизги тенденциялары жана келерки багыттары.

Өткөн кылымдын 90-жылдарынын акырына карата билим берүүнү гумандаштыруу тенденциясы жетиштүү эле айкын белгиленди. Билим берүүнүн эн бир маанилүү максаты эсебинде «учурдагы ич ара тирешүүдөгү, катаал, карама-каршылыктуу дүйнөдө бактылуу өмүр кечирүүгө жөндөмдүү, адамгерчиликтүү адамдын калыптанышы» алып

чыгылды. Мында башкы милдет болуп «өзүнүн жана башка бирөөнүн аманчылыгын баалоого, бөлөк бирөөнүн кадыр-баркына урмат менен мамиле кылууга, башка элдердин жана маданияттардын адамдары менен өз ара түшүнүшүүгө, жаратылыш, коом жана өзү менен болчу мамилелерди гармониялаштырууга жөндөмдүү» (1. 6-б.) адамды калыптандыруу үчүн шарттарды түзүү белгиленди. Убакыт-мезгилдин өзү мектепте адабияттан билим берүүнүн бүткүл парадигмасын инсанга багыттап окутууга негиздеп өзгөртүү зарылдыгына алып келди.

Заманбап коомдо билим берүү маданияттын эң бир маанилүү курамдык бөлүгү катары андап билинет. Так ушул билим берүү системасы аркылуу маданияттын - көркөм адабий мурастын кийинки муундарга өткөрүп берилиши, алардын руханий баалуулуктарга жакындап көнүгүшүүсү жүзөгө ашырылат.

Маданияттын адамын - интеллектуалды калыптандыруунун көбүрөөк ылайык ыкмасы болуп, сөзсүз, баарлашуу эсептелинет. Сабак процессинде пикир алышууга, баарлашууга үйрөтүү - бул азыркынын учур талабы. Мектептик билим берүүдө баарлашуучулук мамиленин бекемделиши инсандын өнүгүш логикасынан чыгып окуу предметтерине жана билим берүүчүлүк процесстин бүткүл түзүмүнө карата буга чейинки көз караш-пикирлердин кайрадан каралышын талап этет. Баарлашуу, алака-катыш, коммуникацияларды жүзөгө ашыруу аркылуу инсан өзүн-өзү түзөт.

Мектептик билим берүүнүн максаттарын жана милдеттерин кайрадан ой элегинен өткөрүү андагы окуу предметтеринин максаттарынын жана милдеттеринин кайра баштан каралышына алып келет. Мына ушундан улам мектептердеги адабияттык билим берүү окуучуларды маданиятка - руханий ажайып көркөм дүйнөгө жетелеп кирүүнүн алгылыктуу ыкмаларынын бири катары түшүнүлөт.

Демек, адабиятты окутуу методикасынын илимий мектептеринин алдында мектептик адабий билим берүүнүн концепциясын маданият таануучулук мамиленин алкагында кайрадан иштеп чыгуу маселеси курч коюлуп отурган анык.

Азыркынын илимий-усулдук мектептери маданият таануучулук мамиле, маданияттагы баарлашуу жана маданияттардын баарлашуусу идеяларын өздөштүрүү жана колдонууга киргизүү боюнча бир далай иштерди бүткөрүштү. Алар иштеп сунуштаган окуу программаларында жана адабият окуу китептеринде ата мекендик маданиятты (адабиятты) дүйнөлүк маданияттын бир бөлүгү катары кароо, орус адабиятын дүйнөлүк адабиятка интеграциялоо аракети жасалган.

Ушунда окуу предметтерин, буларды окутуу методикаларын интеграциялоого байланыштуу «метаметодика» терминине түшүнүк бере кетүү зарылдыгы бар. «Метаметодика дегенде кайсы бир деңгээлде дидактиканы алмаштыруучу жаңы окуу предметин эмес, интеграция үчүн негиздерди таап, алып чыгууга жана алгылыктуу колдонууга багытталган предметтик методикалардын алгач функционалдык-максаттык жана уюштуруучулук-ишмердүүлүк, андан соң мазмундук деңгээлдерде баарлашуусун түшүнүү керек». (2.)

Метаметодиканын өз алдынчалуу предметтик методикалар жана алардын маанилүү курамдык бөлүктөрү интеграцияланбай туруп бутуна туруусу жана андан ары өнүгүүсү түк мүмкүн эмес.

Жаңы илимий багыт катары метаметодика бул түшүнүктүн аныкталышы деңгээлинде ой элегинен өткөрүлүүсүн, педагогикалык илимдин бул жаңы тармагынын методологиялык негизинин түзүлүүсүн талап кылып отурат.

Заманбап мектептин окуу-тарбиялык функциясын өркүндөтүүдө интеграция идеялары бөтөнчө жемиштүү болуп отурат. Алар фундаменталдык жана гуманитардык билимдерди өнүктүрүүнүн азыркы учурдагы тенденцияларын чагылдырышат, булардын жакындашуусунун жана өз ара биргелешип аракеттенүүлөрүнүн философиялык негизи болуп синергетика эсептелинет.

Синергетика (*грек.* «биргелешип, макулдашып аракеттенүүчү») концепция катары 1970-жылдары Батышта келип чыккан. 1980-1990-жылдары ал философиядагы жаңы багыт катары негизделген жана гуманитардык билимдин эң эле ар кыл түрдүү тармактарын: саясат таанууну, укук таанууну, адеп-ахлакты, тарыхты ж.б. камтып баштаган.

XX кылымдын аягы, XXI кылымдын баш ченинен тарта синергетика педагогикага улам көбүрөөк кирип баштады (В.И.Аришновдун, М.В.Богуславскийдин, Э.Н.Гусинскийдин, Л.Я.Зоринанын, Е.Н.Князеванын, С.П.Курдюмовдун, В.В.Налимовдун, Л.И.Новиковдун, О.Н.Федорованын, С.С.Шевелеванын ж.б. эмгектерин караңыз).

Педагогикалык синергетиканын жактоочулары анын маанилүү ролун учурдагы россиялык билим берүүнүн утилитардык (кууш практикалык), сарамжалдуу багытталышынан педагогикалык эң бир маанилүү милдет катары мектеп окуучусунун инсандыгынын ички руханий дүйнөсүн калыптандырууга өткөрүлүүсүнөн көрүшөт.

Акыркы жылдары мектептик окутууга синергетикалык мамиленин позициясынан кызыгуулар артылып, окуу предметтеринин интеграцияланыш процесси ар кыл деңгээлдерде: белгилүү бир тема боюнча интеграцияланган сабактарды иштеп чыгуудан «Орус көркөм сөз өнөрү», «Көркөм сөз», «Адам рухунун тарыхы» сыяктуу жаңы бүтүндүктөрдүн, жаңы окуу предметтеринин жаралуусун символдоштуруучу интеграцияланган автордук программаларды жана окуу китептерин түзүлүүсүнө чейин жигерлешип отурат. Мында эне тил менен адабият, адабият менен философия, адабият менен психология, адабият менен дин, адабият менен искусство, адабият менен экономика ич ара жуурулушуп, биригишип кетишкен (А.И.Горшковдун, А.И.Власенковдун, З.Н.Кудина менен З.Н.Новлянскаянын, О.А.Матвиенконун, О.В.Шуленконун ж.б. автордук программаларын жана окуу китептерин караңыз).

Бирок, тилекке каршы, азыркы заманбап коомдун муктаждыктарынан улам келип чыккан мындай автордук программалар менен окуу китептери дегеле билим берүүнү, атап айтканда, адабияттан билим берүү концепциясын басымдуу учурларда түп тамырына чейин бурмалап, бузганы байкалат.

Алсак, Новгороддогу адабият менен психологиянын интеграцияланган курсунун авторлору «адабияттын эң бир маанилүү милдетин» «окуучуларды Адамдын жана адамдар ортосундагы өз ара мамилелердин психологиясы менен тааныштыруудан» көрүшөт. Алардын түшүнүгүндө адабият баарыдан мурда «турмуштук тажрыйбасы топтоло элек» окуучулар үчүн «жашоонун окуу китеби». (3. 58-б)

Ал эми А.И.Власенко менен А.И.Горшков тарабынан орус тили жана адабиятынын бирдиктүү курска интеграцияланышы жүзөгө ашырылган «Орус көркөм сөз өнөрү» окуу китеби - окумуштуу-методист Г.И.Беленький адилет белгилеп кеткендей, «болгону ар кошкон элементтердин меха-никалык аралашмасы, сулуулукту жана көркөм маданияттын байлыктарын кабылдоонун ойронун чыгарууга жөндөмдүү уулу аралашма». (4. 88-б)

Дегинкиси, акыркы жылдары адабиятты мектепте талдап-үйрөнүү, окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрдү тереңдетүү, көркөм чыгарманы талдоо жана интерпретациялоо, адабият окуу программаларын жана окуу китептерин түзүү маалдарындагы ички предметтик байланыштарды бекемдөөдө методикалык жана адабият таануучулук байланыштардын жакындашуусу тенденциясынын орун алышы толугу менен мыйзамченемдүү, орундуу. Синергетикалык түшүнүү нугундагы ар кыл түрдүү мамилелердин, идеялардын, концепциялардын баарлашуучулук мүнөзү, алардын бирин экинчиси тануучулугу эмес, бири-бирин толуктоочулугу бүгүнкү күндө россиялык билим берүү системасынын учур талабындагы көрүнүшүн түзүп калыптандыра алат.

Россиялык билим берүүнүн заманбап шарттардагы ачык-айкындыгы дүйнөлүк педагогика менен интеграциялык процесстерди, жогорку натыйжаларга жана баарыдан мурда компьютердик технологияларга, бөтөнчө Интернетке кепилдик берүүгө жөндөмдүү технологияларды түзүүнү жана кеңири колдонууну көңүлгө алат.

Мектепте адабиятты окутуу методикасынын алдында компьютердик чөйрөнүн программалар, электрондук окуу куралдары, ар кыл түрдүү сурап-билүүчүлүк жана маалыматтык материалдар, текшерүү тапшырмалары менен коштолгон адабиятты окутуу системасын түзүү, адабиятты окутуудагы көркөм чыгарманын поэтикасы, сөз менен болчу жумуштарда, текстти интерпретациялоодо жаңы технологияларды, чыгармачылык өнөрканаларды иштеп чыгуу милдети турат. Компьютердин

ишмердүүлүк талаасы адабий билим берүүнүн максаттарын жана милдеттерин окуучунун адабият, искусство, маданият менен баарлашуусу тартибинде болушунча толук ишке ашырууга мүмкүндүк берет.

Бул багыттагы изилдөөлөр жаңыдан гана башталууда. Алардын ийгилиги олуттуу өлчөмдө окумуштуу-методисттердин компьютердик сабаттуулугу деңгээлинен, ой жүгүртүүнүн башка типтерине ээлик кылуу, компьютердик программаларды жана окутуу технологияларын түзүү жөндөмдүүлүгүнөн көз каранды. Бул үчүн илимге ушул ишмердүүлүк чөйрөсүндө өзүн эркин сезген окумуштуулардын жаңы мууну келиши керек.

Мамлекеттик саясаттын мектептик билим берүүнү демократиялаштыруу жаатындагы жетишкендигинин бири болуп (а балким, жетишкендик эмес) 1990-жылдарда окутуунун вариативдүүлүгү принцибинин киргизилиши эсептелинди. Бирок жадесе 2000-жылдары да жогорку деңгээлде вариативдик программаларды мектеп практикасына киргизүүнүн механизми иштелип чыкпаган, адабият боюнча заманбап программалардын жана окуу китептеринин экспертизасы маселеси чечилбеген бойдон калып жатат.

Акыркы жылдары адабиятка окуу предмети катары салкын мамиле жасалып, натыйжада мектеп курсуна киргизилген жаңы окуу предметтерине сабак-сааттар басымдуу адабиятка тийиштүү убакытты кыскартуу эсебинен бөлүнүп берилди. Чейректик өтүмдөрдөгү, бүтүрүү сынактарындагы мурдагы чыгарманын өзүн талдоо жана көркөм интерпретациялоо сюжеттик айрым үстүрт фактыларды, каармандардын аттарын эстеп калуу талабы менен чектелген тестке алмашылды. Мектептеги адабият предметине карата мына ушундай туура эмес мамиледен улам сабак процессинде чыгарманын өзүн, анын текстин тереңден өздөштүрүүгө окуучулар эле эмес, мугалимдер өздөрү да кызыкпай башташты. Жыйынтыгында адабият предмети өзүнүн адамга руханий таасир этүү күчүн, эстетикалык баалуулугун, болочок жаш инсанды, коомдун татыктуу мүчөсүн

калыптандыруучу тарбиялык маанисин жоготту десе болот. Мындай кейиштүү көрүнүш, тилекке каршы, бизде - Кыргызстанда да кеңири кулач жайып отурат. Эгер бул тенденция мамлекеттик деңгээлде дагы да уланып, абал өзгөрбөй турган болсо, анда жакынкы келечекте биз эптеп эле аты бар, өң-түзсүз, алсыз адабият предмети менен калып, руханий жактан жарды, эстетикалык жактан өнүкпөгөн бүтүндөй бир муунду калыптандырып баштайбыз.

Байкалып тургандай, адабиятты окутуунун методикасынын акыркы чейрек кылымдык өнүгүүсүндө оң көрүнүштөр менен катар эле жагымсыз терс жагдайлар да жетиштүү болду. Жогоруда айтылгандарга негизденип, адабиятты окутуу методикасын өнүктүрүүнүн төмөндөгүдөй негизги тенденцияларын жана келерки багыттарын белгилеп кетсе болчудай:

- методикалык илимди билим берүүнүн философиясына, жалпы педагогикага, дидактикага, психологияга, адабият таанууга жакындатуу;
- адабиятты үйрөнүүгө карата маданият таануучулук мамилени күчөтүү;
- предмет аралык, ички предметтик, метапредметтик байланыштарды, адабияттын башка окуу предметтери менен интеграциясын бекемдөө;
- адабияттан билим берүүнүн синергетикалык моделин иштеп чыгуу;
- адабияттан билим берүү жаатындагы чет өлкөлүк тажрыйбага илимий жана практикалык жактан кызыгуу, чет өлкөлүк илимий мектептер менен өз ара биргелешип аракетте болуу;
- предмет аралык типтеги илимий-методикалык мектептерди түзүү;
- инсанга багытталган мүнөздүү алып жүрүүчү жаңы технологияларды, чыгармачылык өнөрканаларды иштеп чыгуу;
- адабият мугалимдерин педагогикалык ЖОЖдордо, үзгүлтүксүз билим берүүнүн бардык баскычтарында усулдук жактан даярдоонун азыркы заманбап мектептин талаптарына жооп берген системасын калыптандыруу.

Билим берүүнү өнүктүрүүдөгү жагымсыз тенденцияларга төмөндөгүлөр тийиштүү:

- Билим берүү жана илим министрлигинин чечимдерди кабыл алуудагы өз эркин таңуулоочулугу, терең ойлонулбагандык жана шашылгандык, реформалардын натыйжаларынын прогноздолушун көңүлгө албагандык, бул методикалык илимди өнүктүрүүдө кандай болсо, так эле ошондой мектеп практикасында жагымсыз жагдайларды жаратат. Мунун мисалы - адабият боюнча вариативдүү программалардын шашып колдонууга киргизилиши;

- ата мекендик методиканын тарыхын билбегендик, методикалык нигилизм (ар нерсени тим эле, курулай эле тана берүүчүлүк), басымдуу чет өлкөлүк тажрыйбага багыт алуу, бул катачылыктардын жана жаңылыштыктардын кайталанышына, методикадагы келечектүү идеялардын жамандалып, жокко чыгарылышына алып келет.

Мүмкүн мындай жагымсыз көрүнүштөр коомдун азыркы өнүгүүсүнүн өзүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, алдын алып айтууга болбостугу, кокусунан жол берилгендик менен байланыштуу, айрым окумуштуулардын айтымында, узак мөөнөттүү пландарды түзгөндө болбойт, тескерисинче кыска мөөнөттүү долбоорлорго өтүш керек, булар билим берүүнүн натыйжаларын кыйла ийкемдүү жана так прогноздоого мүмкүндүк берет.

2. Россиялык окумуштуу-методисттердин адабиятты окутуунун методикасы боюнча 1991-2005-жылдар аралыгында жараткан эмгектери.

Өткөн кылымдын 80-жылдары эле башталган окутуу процессин демократиялаштыруу, класстагы окуучулардын жигердүүлүктөрүн арттыруу, сабак учурунда окуучулар менен тыгыз кызматташтыкта болуу аракеттери окутуудагы инновация, инсанга багыттап окутуу, окутуу ишин компетенттүүлүккө негиздеп уюштуруу, окутуудагы интерактивдүүлүк, предметти интерактивдүү окутуу сыяктуу окутуунун жаңы заманбап технологиялары негизинде андан ары өнүктүрүлүп, натыйжада окуу предметин, мунун ичинде адабият окуу предметин мектепте окутуу иши

сапаттык жактан кыйла жогорку баскычтарга көтөрүлгөн. Төмөндө кеп россиялык окумуштуу-методисттердин адабиятты мектепте окутуу ишин окутуунун мына ушул заманбап технологияларына таянып алып баруу күч алган 1990-жылдан бери карай жазылып, жарык көргөн эмгектеринин негиздүүлөрү тууралуу жүрмөкчү.

Адепки каралчу китеп - Альбеткова Роза Ивановна, Герке Степан Григорьевич, Гладкая Лидия Павловна баштаган бир катар авторлордун «Адабиятты окутуунун жигердүү формалары» аттуу биргелешип жазышкан жамааттык эмгеги (1991). Мында кеп орто мектептин жогорку класстарындагы адабият предметинин лекция жана семинар сабактарын кантип жигердүү сабак формаларына айландыруу тууралуу жүрөт. Мектеп мугалими китептен адабияттан лекция жана семинар сабактарын кантип пландаштыруу, уюштуруу жана мындай сабактарды кандайча кылып жигердүү өткөрүү жөнүндө сунуштарды табат, адабият боюнча лекция жана семинар сабактарынын ар кыл түрдүү типтерин алып баруунун өзгөчөлүктөрү менен таанышат, ошондой эле окуучуларды өтчү сабагына кантип кызыктырууну жолдорун, каражаттарын аңдап-билет. Белгилей кетмекчибиз, бул окуу-методикалык колдонмодогу усулдук ык-амалдардын, концепциялардын иштелип, сунушталуусуна ошол XX кылымдын 80- жылдары бөтөнчө актуалдуу болуп турган кызматташуу педагогикасынын таасири тийгени ачык байкалат.

Белгилүү методист-окумуштуу, Россия Федерациясынын Педагогикалык жана социалдык илимдер академиясынын анык мүчөсү, профессор Оксана Юрьевна Богданова (1930-2007), Владимир Георгиевич Маранцман, Виктор Федорович Чертов баштаган авторлор жамааты жазган «Адабиятты окутуунун методикасы» (1994) эки бөлүмдөн туруп, бардыгы 14 главаны ичине камтыйт. Студенттер үчүн бул окуу китебинин авторлору адабиятты окутуу методикасы боюнча өзүнө чейинки жаратылган окуу китептеринин түзүмдүк салтын улантуу менен, мурдагыдан эмнени алса болору, эмнеден

чечкиндүүлүк менен баш тартып, жаңыны кайсы тараптан издеш керектиги, мектептин жашоо-тиричилиги эртең кандай болору тууралуу ой жүгүртүшөт. Ошону менен катар, бул изилдөөдө ошол өткөн кылымдын 80-жылдарынын жаңычыл мугалимдеринин иш-тажрыйбаларынын илимий-теориялык жалпыланышы, окутуунун жаңы технологияларынын материалдары орун албаганы өкүндүрөт.

Россия мамлекеттик гуманитардык университетинин профессору Сергей Петрович Лавлинскийдин (1960-жылы туулган) “Адабий билим берүүнүн технологиясы. Коммуникативдик ишмердүүлүктүк мамиле” деген студент-филологдор үчүн окуу куралында (2003) адабий билим берүүнүн проблемалары, окутуунун усулдары жана окуу ишмердүүлүгүн уюштуруунун ыкмалары жаңыча каралат. Мында ошондой эле заманбап коммуникативдик технологиянын талаптары, окурман-мектеп окуучуларынын изилдөөчүлүк ишмердүүлүгүнүн формалары жана түрлөрү, адабият сабагында баарлашып алака-катыш түзүүнүн ыкмалары баяндалат. Мындагы концепциянын негизинде филологиялык-педагогикалык мамиле, азыркы учурдун адабият мугалиминин ишмердүүлүгүнүн предметтик-билим берүүчүлүк, коммуникативдик-дидактикалык жана психологиялык-педагогикалык чөйрөлөрүнүн ортосундагы биримдик орун алган.

Окумуштуу-методисттер: О.Ю.Богданованын, Сергей Александрович Леоновдун жана В.Ф.Чертовдун авторлугундагы «Адабиятты окутуунун теориясы жана методикасы» аттуу ЖОЖдордун педагогикалык адистиктеги студенттери үчүн окуу китебин (2004) окуулук-усулдук базалык топтомдун бөлүгү, жаңыча билим берүүнүн талабындагы, жаңы типтеги окуу китеби катары кабылдаса болот. Окуу китебинин түзүмү методикалык илимдин заманбап концепцияларына ылайык курулган; анда Россия Федерациясынын ЖОЖдорунун жана мектептеринин иш-тажрыйбалары пайдаланылган, адабият окуу программаларындагы

айрым темаларды үйрөнүүнүн, сабактарды моделдештирүүнүн, окуучулардын жоопторунун конкреттүү мисалдары келтирилген. Бир караганда темалардын совет доорунан бери келаткан түзүмдүк катары өзгөрүүсүз калтырылгандай болуп туюлганы менен, окуу китебинин дээрлик бардык бөлүмдөрү заманбап талаптарга, адабиятты окутуунун заманбап технологияларына ылайык иштелгени барактап көргөн адамга дароо эле байкалат. Ал эми тогузунчу бөлүм «Адабият сабагы заманбап орто мектепте» деп аталып, мында адабият сабагы заманбап шарттарда кандайча өнүгүп-өзгөргөнү, анын алдына койгон максат-милдеттери тууралуу сөз жүрөт.

3. Орус адабиятын окутуунун методикасы боюнча акыркы 10-15 жылдын ичинде жазылган эмгектердин негиздүүлөрү.

Москва шаардык педагогикалык университетинин профессору Валентина Александровна Коханованын редакторлугу менен жарык көргөн «Адабиятты окутуунун технологиясы жана методикасы» аттуу бакалаврлар үчүн делинген окуу куралы (2011) Россия Федерациясынын жогорку кесиптик билим берүүсүнүн Мамлекеттик билим берүүчүлүк стандарттарынын талаптарына туура келет. Окуу куралында ЖОЖдордун филология факультеттеринин студенттери жана адистерди эки деңгээлдүү даярдоонун шарттарында иш алып барган окутуучулары, ошондой эле мектеп мугалимдери үчүн адабиятты мектепте окутуунун усулдук материалдары жана практикалык сунуштамалары камтылган. Мындагы окуу материалы адабият таануунун, психологиянын, педагогиканын, методиканын акыркы жетишкендиктерине негизденет, жалпы орто билим берүүчү мектептин алдыңкы педагогикалык тажрыйбаларын жана өткөндүн бай методикалык мурасын көңүлгө алат, ошондой эле окутуунун заманбап технологиялары жөнүндө алгачкы негиздүү түшүнүктөрдү берет.

Пенза мамлекеттик университетинин профессору Галина Васильевна Пранцова менен Москва шаардык педагогикалык университетинин профессору Елена Станиславовна Романичеванын

авторлугундагы «Адабиятты окутуунун методикасы: практикум» деп аталган окуу куралы (2012) студенттер өздөштүрүп жаткан кесиптик ишмердүүлүктүн предметтик жана социалдык мазмунун моделдештирүүчүн негиз болуп эсептелинет. Ал ар кыл түрдүү окутуп-үйрөтүүчү моделдердин (имитациялык, оюндук ж.б.) жардамы менен уюштурулуучу окуп-билим алуучулук, кесиптик жана окуулук-кесиптик ишмердүүлүктүн формаларын ичине камтыйт. Окуу куралы адабиятты окутуунун теориясы жана методикасынын ЖОЖдук курсунун негизги бөлүмдөрүн өздөштүрүүгө багытталып, мында практикалык сабактардын пландары жана алардын усулдук түшүндүрмөлөрү берилген. Китеп жеке филологиялык факультеттердин студенттери жана окутуучулары үчүн эле эмес, мектептеги адабият мугалимдери үчүн да зарыл колдонмолордун бири эсебинде кызмат кыла алат.

Профессор Е.С.Романичева менен Иркутск мамлекеттик университетинин профессору Ирина Витальевна Сосновская экөө биргелешип жазган «Адабиятты окутуу методикасына киришүү» аттуу окуу куралы (2012) адабиятты окутуунун заманбап теориясынын жана методикасынын азыркы шарттарда адабиятты мектепте окутууга карата методологиялык мамилелерди түшүнүүгө жана өздөштүрүүгө жардам берүүчү бөлүмдөрүнүн мазмунун ачып берет жана студент-бакалаврларды адабиятты окутуунун методикасынын илимий-методикалык жактан кыйла татаал магистрдик курсун үйрөнүүгө даярдайт. Окуу куралы лекция-сабактардын топтомунан турат, булардын ар бири өз алдынча иштерди алып барууга делинген суроолор жана тапшырмалар, сунушталчу адабияттардын тизмеси менен коштолгон. Китеп ЖОЖдордун филологиялык факультеттеринин студент-бакалаврлары үчүн зарыл окуу куралы катары келүү менен, окумуштуу-методисттердин жана мектептердеги адабият мугалимдеринин да кызыгууларын жаратпай койбойт.

Белорус Республикасынын П.М.Машеров атындагы Витебск мамлекеттик университетинин доценти Людмила Ивановна Шевцованын «Адабиятты

окутуунун методикасы» (2009) деген аталыштагы окуу-усулдук комплекс катары иштелген окуу куралында аталган окуу предметинин лекция тексттери жайгаштырылган. Мында орус адабиятын мектепте окутуунун методикасынын негизги көйгөйлөрү, алынган теориялык билимдерди бекемдөөгө жана зарыл кесиптик билгичтиктерди өнүктүрүүгө багытталган практикалык жана лабораториялык сабактар, окуу курсу боюнча текшерүү иштеринин жана сынактык суроолордун тематикалары каралган. Тиркеме мектеп окуучуларынын ар түрдүү тематикада жазган дилбаяндарын камтыйт. Ошондой эле анын «Адабиятты окутуунун методикасы: заманбап технологиялар» методикалык сунуштамаларын (2012) тартынбай эле окуу куралы катары кабылдаса болот. Окуу куралы студенттерди адабиятты окутуунун заманбап технологияларынын эки негизги багытын: окуучулардын чыгармачылык ой жүгүртүүлөрүн (адабий-чыгармачылык, китеп окуучулук жөндөмдүүлүктөрүн, эмоционалдык-образдык чөлкөмдү) жана алардын изилдөөчүлүк жөндөмдүүлүктөрүн (лекция-баяндамаларды кабылдоону, семинарларга катышууну, изилдөөчүлүк жана публицистикалык темаларда дилбаяндарды жазууну) өнүктүрүү менен тааныштырат. Китепче, мейли, илимий-методикалык жагынан болобу, мейли, колдонмолуулук-практикалык жагынан болобу, филологиялык факультеттердин студенттери жана мектептердеги адабият мугалимдери үчүн пайдалуу, эң бир зарыл. Л.И.Щевцованын али сыясы кургай элек «Орус адабиятын окутуунун методикасы» (2017) деген окуу куралында орус адабиятын окутуунун методикасынын өзөктүү делинген салттуу маселелери менен катар эле өзүнчө бир бөлүм адабиятты окутуудагы инновациялык процесстерге арналганын канааттануу менен белгилей кетүү парз.

А.И.Герцен атындагы РМПУнун (Санкт-Петербург) филологиядагы билим берүүчүлүк технологиялар кафедрасынын профессору Елена Робертовна Ядровскаянын «Окурман-мектеп окуучусунун интерпретациялоо ишмердүүлүгүн адабий

билим берүү процессинде өнүктүрүү (5-11-класстар)» деген аталыштагы монографиялык эмгеги (2012) мектепте адабий чыгарманы интерпретациялап өздөштүрүү багытындагы изилдөөлөрдүн эң эле көрүнүктүүлөрүнүн бири десек, түк дагы жаңылышпаган болобуз. Изилдөөдө окурман-мектеп окуучусунун интерпретациялоо (түшүнгөнүн оозеки же жазуу түрүндө кайрадан түзүү, өз сөзү менен аңгемелөө) ишмердүүлүгүнүн методологиялык негиздери иштелген, анын V-XI класстардагы орус адабияты сабактарында алып барылышынын жана усулдук шарттарынын багыттары белгиленген, интерпретациялоо ишмердүүлүгүнүн окурман-мектеп окуучусун адабий жана инсандык жактан өнүктүрүүдөгү мааниси ачып көрсөтүлгөн. Окурман-мектеп окуучусунун интерпретациялоо ишмердүүлүгү концепциясын түзүүдө автор заманбап гуманитардык илимдин жетектөөчү идеяларына жана орус адабиятын окутуу методикасы илиминин акыркы жетишкендиктерине, мунун ичинде улук устаты В.Г.Маранцмандын мектеп окуучуларына адабий өнүктүрүү системасына таянган.

Урал федералдык университетинин доценти Мария Александровна Алексееванын «Адабиятты окутуу: билим берүүчүлүк технологиялар» окуу куралында (2014) ЖОЖдордун филологиялык факультеттеринде окутулчу «Адабиятты окутуунун методикасы» курсу боюнча мектепте адабий чыгарманы үйрөнүүнүн эки моделин: салттуу (монологдук) жана инновациялык (диалогдук) моделдерин салыштырып колдонууга мүмкүндүк берүүчү практикалык сабактардын системасы келтирилген. Китептин курамы 14 темадан туруп, мында заманбап адабий-билим берүүчүлүк жиктелиштердин өз алдынчылыгы, заманбап мектеп окуучусу окурман катары, мугалимдин адабият сабагына даярдануусу, вербалдык (тилдин жардамы аркылуу) жана вербалдык эмес (тилдин жардамысыз) педагогикалык таасир этүү, адабий билим берүүнүн салттык модели: адабият сабактарында эпикалык текстти үйрөнүү, адабият сабактарында лирикалык текстти үйрөнүү, адабият сабактарында драмалык

текстти үйрөнүү, адабий билимдин диалогдук модели, коммуникативдик-ишмердүүлүктүк мамиле, адабиятты үйрөнүү процессинде окуучулардын оозеки жана жазуу кебин өнүктүрүү, заманбап адабият сабагы, адабиятты окутуудагы инновациялык технологиялар, адабият боюнча сабактан тышкары ишмердүүлүк, билим берүүчүлүк натыйжаларды баалоо, педагогикалык артка кайтуу (рефлексия) маселелери чечмеленген.

Иркутск шаарындагы Чыгыш-Сибирь мамлекеттик билим берүү академиясынын профессору Ирина Витальевна Сосновскаянын «Адабиятты заманбап мектепте окутуунун методикасы» деген монографиясында (2016) орто мектептин V-VIII класстарындагы орус адабияты сабактарында көркөм чыгарманы талдоо маселелеринин теориялык жана практикалык аспектилери чечмеленген. Мында автор көркөм чыгармаларды талдоонун окуучулардын китеп окуучулук, аналитикалык, интерпретациялоочулук жана рефлексивдик (артка кайтуучулук) билгичтиктерин өнүктүрүүгө өбөлгө болуучу ык-амалдарын иштеп чыгып, колдонууга сунуштаган.

Ошондой эле ар тараптуу жогорку билимдүү, оригиналдуу инсан Олег Александрович Колосовскийдин (1938-жылы туулган) адабиятты мектепте демейки калыптанган үлгүлөрдөн айырмалуу окутуу боюнча автордук долбоор түрүндө жарык көргөн «Адабият. XXI кылым: орто мектепте адабият боюнча билим берүүнүн мазмунунун стандарты» деген аталыштагы эмгеги кызыгуу жаратпай койбойт. (5. 160-6). Долбоор мектепте үйрөнүлчү чыгармалардын өз алдынчалуу тизмесин, булардын иргелип алынышынын негизделишин жана усулдук сунуш-пикирлерди ичине камтыйт. Колдонуудагы стандарттан негизги айырмачылыгы болуп басымдуу адамдын ички Рухуна жана Аң-сезимине тереңдеп кирген чыгармаларды окуп-үйрөнүүнүн сунушталышы эсептелинет. Автор XXI кылымда мектеп окуучуларын так мына ушул сыяктуу адабий туундулардын негизинде коомдун татыктуу

мүчөсү, инсан катары тарбиялап, калыптандыруунун зарылдыгын белгилеп кетет.

Жогоруда Россия Федерациясынын окумуштуу-методисттеринин акыркы 25 жыл ичинде адабиятты мектепте окутуунун методикасы боюнча жазып, басмадан чыгарган эмгектеринин негиздүүлөрү

тууралуу кыскача маалымат берилди. Студенттер, мектеп мугалимдери башкаларын болбосо да, ушул келтирилгендерди таап, барактап көрүп, өздөрүнүн билим алуучулукжана билим берүүчүлүк ишмердүүлүктөрүндө, иш практикаларында, изилдөө иштеринде чыгармачылык менен пайдаланышат деген ишенимдебиз.

Адабияттар:

1. Козырев В.А. Современные проблемы гуманитаризации образования // Проблемы гуманитаризации образования: сб. науч. ст. СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 1999. С. 6.
2. Титова И.М. Метаметодика как новое научное направление // Сборник научных трудов по непрерывному образованию. Метаметодика: продуктивный диалог предметных методик обучения. – СПб, 2004.
3. Караңыз: Гормин А., Семёнова В. Из опыта проведения межпредметных уроков: литература и психология // Лицейское и гимназическое образование. 1998. № 5. С. 58.
4. Караңыз: Беленький Г.И. Интеграция? // Литература в школе. 1998. № 8. С. 88.
5. Караңыз: Колосовский О.А. Литература. XXI век: стандарт содержания образования по литературе в средней школе. М.: Наука, 2015. 160 с.

Султанова А.Т.,

И. Арабаев атындагы КМУнун музыка кафедрасынын магистранты

МУЗЫКА САБАГЫН ӨТҮҮДӨ МУЗЫКАЛЫК-КОМПЬЮТЕРДИК ТЕХНОЛОГИЯНЫН ЖАҢЫ МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ

Султанова А.Т.,

магистрант кафедры музыки КГУ имени И.Арабаева

НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ МУЗЫКАЛЬНО-КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ МУЗЫКЕ

Sultanova A. T.,

master's student of the Department of music of Kyrgyz State University named after I. Arabaev

NEW POSSIBILITIES OF MUSIC AND COMPUTER TECHNOLOGIES DURING THE MUSIC LESSON

Маалыматтык жана коммуникациялык технологиянын тез өнүгүшү жана колдонулушу бир гана жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачпастан, дүйнөлүк коомчулуктун алдына жаңы милдеттерди да коюуда. Бул багытта маалыматтык технология революция жасады, ал текстти, графикалык жана видеосүрөттү, сүйлөө жана музыкалык коштоону санариптик формада бириктирүүгө мүмкүнчүлүк берет; бул технологиянын негизинде билим берүүнүн жана окутуунун жаңы күчтүү каражаттары жаралууда.

Макалада заманбап компьютердик-музыкалык технологияларды (МКТ) колдонуу менен студенттердин компьютердик-музыкалык чыгармачылыгын өнүктүрүү процессинде, музыканы салттуу окутуунун тажрыйбаларын жана заманбап музыкалык-компьютердин жаңы мүмкүнчүлүктөрүн колдонуунун натыйжалуулугу жөнүндө автордун жеке ой-толгоолору сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: Билим берүү, музыка, педагогика, мультимедиа, маалыматтык технология, коммуникациялык технология, компьютердик программа, аудио-редактор, видео редактор, нота жазуу, музыка-шөкөттөөчү, дизайнер жана синтезатор, добуш.

Быстрое развитие и использование информационных и коммуникационных технологий не только открывает новые возможности, но и ставит новые задачи перед мировым сообществом. Цифровая технология сделала своего рода революцию, она позволяет объединить в цифровой форме текст, графическое и видеоизображение, речевое и музыкальное сопровождение; на основе этой технологии создаются мощные новые средства представления и передачи знаний, а так же средства обучения.

В данной статье пойдет речь о компьютерном музыкальном творчестве студентов в процессе их подготовки с использованием современных музыкально-компьютерных технологий (МКТ) позволяет эффективно применять опыт традиционного обучения музыке и новые возможности современного музыкального компьютера.

Ключевые слова: Образование, музыка, педагогика, мультимедиа, информационные технологии, коммуникационные технологии, компьютерная программа, аудиоредактор, видеоредактор, нотный редактор, аранжировщик, дизайнер, синтезатор, звук.

The rapid development and use of information and communication technologies not only opens up new opportunities, but also sets new challenges for the global community. Digital technology has made a kind of revolution, it allows you to digitally combine text, graphic and video, speech and music; On the basis of this technology, powerful new means of presenting and transmitting knowledge, as well as teaching aids, are being created.

This article discusses the computer music creativity of students in the process of their preparation using modern music-computer technologies (ICB) allows you to effectively apply the experience of traditional music learning and new features of modern music computer.

Key words: Education, music, pedagogy, multimedia, information technology, communication technology, computer program, audio editor, video editor, music editor, arranger, designer, synthesizer, sound.

Музыкалык педагогикада компьютердик-маалыматтык технологияларды окуп үйрөнүүнүн зарылчылыгы кийинки кездерде улам артып бара жатат.

Музыкалык педагогикадагы жаңы багыттар, анын ичинде музыка багытындагы жаңы маалыматтык-технологиялар менен байланышкан изилдөөлөр, музыкалык чыгармачылыктагы маалыматтык технологиялардын орду, чыгармачылык дараметти өркүндөтүүгө орчундуу мамиле кылууда зор мааниге ээ.

Заманбап музыка сабагы – бул жаңы билим берүү технологияларын, компьютердик технологияларды, электрондук музыкалык аспаптарды колдонуп сабак өтүү. Бул тема абдан кызыктуу, анткени дайыма окуучуларга сабак өтүүдө музыкалык чыгармаларга, өзгөчө классикалык чыгармаларга ар кандай музыкалык аспаптар боюнча видео түзүп, музыка уктуруу менен бирге мазмунун терең түшүндүрүп берүүгө өбөлгө түзөт.

Музыка сабагы, сабак учурунда чыгармачылык чөйрөнү түзүү менен мүнөздөлөт, анткени музыка сабагынын мазмунун сезимдер жана аларды субъективдүү баштан өткөрүү (кубануу же кайгыруу) түзөт. Мындай өзгөчө мазмундуулук ар түрдүү ыкмаларды, мультимедиа каражаттарын тандап колдонууну шарттайт. Компьютер, музыкалык аспаптарда ойноого үйрөтүүдө кесиптик гана эмес, жөнөкөй музыка сүйүүчүлөрүн үйрөтүү баскычтарында да кенен мүмкүнчүлүктөрдү берет.

Музыкалык компьютердик технологиялар (МКТ) музыка өндүрүшүндөгү продуктыларды: нота басууда, колдонмо музыканын жанрларында, үн жазуучу жабдууларда, үндү кайталап чыгаруучу аппараттарда, театрдык-концерттик ишмердүүлүктө, үндүк шөкөттөөлөр менен музыканы уктурууда (интернет аркылуу берүүнү кошо алганда) кайталап өндүрүүнүн дээрлик жаңы этабын жана жогорку сапаттагы мүмкүнчүлүктөрүн ачты.

Музыкалык педагогика тармагында, башкача айтканда музыкага байланышкан сабактарда маалыматтык жана компьютердик технологиялар

менен тааныштыруу башкы багыттардын бири. Ушундан улам, сабакта маалымат жана компьютер технологияларын аткаруучуларды кесиптик даярдоо үчүн; булак катары колдонуу үчүн (маалымдамалар, окутуучу, редакторлоочу, үн жазуучу, үн чыгаруучу жана башка ушуга окшош) кошумча окуу куралдарын өздөштүрүүнүн объективдүү зарылдыгы келип чыгат.

Музыкалык-компьютердик программалар музыка уктурууда, музыканы кабыл алуунун жөндөмдүүлүгүн өркүндөтүүдө, музыкалык аспаптарда ойноону үйрөнүүдө, ыр тандоодо, ноталардын текстин терүүдө жана оңдоодо колдонулат. Ошондой эле аспаптардын, аткаруучунун пассаждык ийкемдүүлүгүн аныктоодо, штрихтер менен динамикалуу боёкторду, артикуляцияны аткарууда, алардын мүмкүнчүлүктөрүн аныктоодо колдонулат. Мындан тышкары, пьесаны компьютердин "оркестри" менен ойногонго мүмкүндүк берет. Ошондой эле электрондук музыкалык аспаптар, алардын ичинен синтезатордун мүмкүнчүлүгү өтө кенен. Окуучулар менен класста колдонуу үчүн ырлардын минусовкаларын (компьютердик музыкалык аспаптардын коштоосунда шөкөттөлгөн музыка) тандап алып сабакта колдонуу, окуучулардын кызыгуусун арттырып, сабактын максатына жетишине, анын жемиштүү ишке ашышына өз натыйжасын берет.

Музыка сабагынын өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу, сабактарда компьютердик технологияны колдонуу окуучу менен жекече иштөөгө багытталганын белгилей кетүү керек. Жеке компьютер (персоналдык компьютер) музыкант-муғалимге аткарылчу иштин ар кандай жеке тартибин, көлөмүн тандаганга мүмкүндүк берет.

Музыкалык педагогика кийинки мезгилде изилдөөлөрдүн жаңы багыттарын ачууда, алардын ичинде:

- а) музыкадагы маалыматтык технология менен байланыштуу изилдөөлөр;
- музыкалык чыгармаларды компьютердик талдоо;
- музыканын мазмунуна маалыматтык мамиле;

б) музыкалык чыгармачылыктагы маалыматтык технологиянын ролун изилдөө, чыгармачылык дараметти заманбап өнүктүрүүдө алардын мааниси;

в) музыкалык билим берүүдө маалыматтык технологияларды киргизүүгө изилдөөлөр;

- компьютердик музыканы, музыкалык редакторду иш жүзүндө өздөштүрүү, үйрөнүү;

- заманбап билим берүү жараянына (процессине) музыка жана компьютер технологияларын, электромузыкалык аспаптарды колдонуу, пайдалануу;

г) окутуучу-музыканттын маалыматтык маданият маселелери боюнча көйгөйлөрдү изилдөө:

- кесиптик ишмердүүлүгүн оптималдуу программалык каражат менен камсыздоо;

- окутуучу-музыканттын өз алдынча өнүгүүсү үчүн колдонулуучу маалыматтык технологиялар.

Кийинки мезгилде билим берүүнү маанилүү жана заманбап багыттагы интернет технологиялары ээлей баштады. Азыркы компьютердик телекоммуникациялар окутууну көп жана түрдүү маалымат менен камсыз кылып, маалыматты издөөнү жөнөкөйлөтүп, аларды түрдүүлөп алганга мүмкүнчүлүк берет жана анын жеткиликтүүлүгү салттуу сабактардан аны айырмалап турат.

Мультимедианы колдонуу материалды түшүнүүдө, көрүүдө, сезүүдө, угууда, өздөштүрүүдө өзгөчө натыйжалуу. Көрсөтмөлүүлүктүн ролу чоң болгон жерде - (сүрөтчүлөрдүн картиналары, иллюстрациялары, ырдын интонациясы, музыкалык чыгарманын стилдери ж.б.) - мультимедианын маалыматтык технологияларын колдонуу эч кандай шектенүүнү туудурбайт.

Музыка боюнча программалар окуучуларга музыкалык билим берүүдө көптөгөн мүмкүнчүлүктөрдү берет, ал эми аларды колдонуу окуу материалдарын өздөштүрүүнү кызыктуу жана көрсөтмөлүү кылат. Музыкалык билим берүүдө компьютер музыкалык чыгармаларды жаратуучу

катары (музыкалык редакторлор), музыканын тарыхы жана теориясы боюнча билимдерди кеңейтүү үчүн да (энциклопедиялык пландагы ар түрдүү программалар) колдонулат. Музыкалык билим берүү тармагында компьютерди колдонуунун ар кандай мамилелерин анализдөө менен, бүгүнкү күндө аны колдонуунун төмөнкүдөй багыттарын бөлүп көрсөтүүгө болот:

-музыкалык чыгармаларды угуу жана талдоо;

-музыканы жаратуу;

-бир эле учурда текст, аудио, видео түрүндө музыкалык материалдын тарыхын жана теориясын өздөштүрүү;

-өзүнүн жеке музыкалык программаларын түзүү;

-ИНТЕРНЕТ тармагын колдонуу аркылуу ар түрдүү музыкалык маалыматтарды алуу. Жогоруда аталып өткөн музыка сабагында колдонулуучу программаларды топторго бөлүүгө болот.

Музыкалык компьютердик каражаттар

- Музыкалык редакторлор
- Энциклопедиялар
- Оюн программалары
- Тест жана викторина программалары
- Кошулуп, бириктирилген программалар

Жогорудагы музыкалык программалардын бардыгы, окутуунун ар кандай этаптарында мугалим тарабынан окуучуларга музыкалык билим берүүдө комплекстүү түрдө негизги милдеттерди чече алат. Музыка сабагын өтүүдө мугалимдин алдына койгон максатына байланыштуу, музыкалык искусствону өздөштүрүү үчүн программалардын ар кандай типтерин тандап алууга болот.

Жыйынтыктап айтканда, заманбап компьютер технологиясына, анын ичинде интернет технологиясына өтүү билим берүү системасына усулдук ыкмаларды иштеп чыгууну жана ишке ашырууну да талап кылат.

Колдонулган адабияттар:

1. Бажанов Н.С. Изучение звучащего музыкального произведения компьютерными технологиями// Музыка в информационном мире. Наука. Творчество. Педагогика: Сборник научных статей. Ростов на Дону: Изд-во
2. Горбунова И. Б., Панкова А. А. Компьютерная музыка в системе подготовки педагога-музыканта // ЭНЖ "Медиамузыка". № 3 (2014).
3. Ульянич, В.С. Заметки о компьютерной музыке / В.С. Ульянич // Музыкальная жизнь. 1990. № 15. С. 6-7.
4. Ульянич, В.С. Компьютерная музыка и освоение новой художественно-выразительной среды в музыкальном искусстве. Дис.канд.искусствоведения. / В.С. Ульянич Москва, 1997. - 170 с.
5. Привалова С.Ю. Развитие творческих способностей детей в общеобразовательной школе с помощью музыки. Современное музыкальное образование 2004 // Материалы международной научно-практической конференции (октябрь 2004). - СПб.: ИПЦ СПГУТД. - 2004.
6. Шиндин Б. А., Робустова Л. П., Юкечев Ю. П., Бажанов Н. С. Компьютерные технологии в музыкальной деятельности // Компьютерные технологии в высшем образовании. С-Пб., 1994. С. F20 F21.

Алиев Т.,
кандидат педагогических наук, заслуженный работник образования Кыргызской Республики
**КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ПРОЦЕССА НАЧАЛЬНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Алиев Т.,
педагогика илимдеринин кандидаты, Кыргыз Республикасынын
Билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер
**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БАШТАПКЫ КЕСИПТИК БИЛИМ БЕРҮҮ ПРОЦЕССИНИН
КОНЦЕПТУАЛДЫК НЕГИЗДЕРИ**

Aliev T.,
candidate of pedagogical Sciences, honored worker of education of the Kyrgyz Republic
**CONCEPTUAL BASIS OF THE PROCESS OF PRIMARY VOCATIONAL EDUCATION OF THE KYRGYZ
REPUBLIC**

В результате исследования концептуальных основ процесса профессионального образования раскрывается влияние рыночной экономики при подготовке квалифицированных рабочих кадров, в связи с чем разработана модель дидактической системы начального профессионального образования.

Ключевые слова: идея, методология, профессиональное образование, рыночная экономика, содержания, профессия.

Макалада кесиптик билим берүүнүн концептуалдуу негиздерин изилдөөнүн натыйжасында квалификациялуу жумушчу кадрларды даярдоодо рынок экономикасынын таасири ачылып берилет, буга байланыштуу Баштапкы кесиптик билим берүүнүн дидактикалык системасынын модели иштелип чыккан.

Түйүндүү сөздөр: идея, методологиясы, кесиптик билим берүү, базар экономикасы, мазмуну, кесиби.

As a result of the study of the conceptual foundations of the process of vocational education reveals the influence of the market economy in the training of skilled workers, and therefore developed a model of the didactic system of primary vocational education.

Key words: idea, methodology, professional education, market economy, content, profession.

Перед начальным профессиональным образованием стоят задачи, выдвинутые перед всем народным образованием республики и направленные на достижение нового качественного уровня его развития в условиях рыночной экономики. В то же время выделяются задачи, присущие только данной сфере образования и нацеливающие на формирование пополнения рабочего класса, среднего и малого бизнеса, способного стать ведущей силой

рыночной экономики. Закон Кыргызской Республики «О начальном профессиональном образовании», принятый 26 ноября 1999 года и последующие постановления Правительства Кыргызской Республики ставят перед системой НПО республики новые задачи в области обучения и воспитания будущих квалифицированных рабочих кадров.

В последующем процессе перестройки жизни нашего общества, на коренное повышение качественного уровня подготовки их в соответствии с требованиями

В связи с этим, в результате исследования концептуальных основ начального профессионального образования будущих рабочих, основное значение приобретают следующие идеи и тенденции, характерные для настоящего этапа развития

начального профессионального образования в условиях рыночной экономики.

1. Идея всестороннего развития личности на основе возрастания роли человеческого фактора.

Общественные отношения в нашем обществе, порожаемые материальными и духовными интересами его развития, обуславливают существование объективных предпосылок формирования всесторонне развитой личности. Но эти материальные и духовные предпосылки могут быть в полной мере реализованы лишь при условии высокой общественной активности всех членов общества. Поэтому общественная активность личности, как в сфере производства так и в духовной жизни общества является обязательным условием ее всестороннего развития.

2. Идея гуманизации производственных отношений.

Гуманные цели развития общества, для которого высшей ценностью становится человек, наиболее полное раскрытие его способностей и удовлетворение материальных и духовных потребностей находят свое выражение в развитии производственных отношений. Гуманизация производственных отношений производит на уровне планирования развития трудовых коллективов, где экономические показатели тесно увязываются с развитием социальных условий работы, удовлетворением духовных запросов квалифицированных рабочих.

3. Идея универсализации начального профессионального образования. Требования к рабочему нового типа представляют собой качественно новый универсальный тип связи между общественно необходимым и производственно необходимым уровнем профессиональной подготовки.

Анализ профессиональной деятельности квалифицированного рабочего в условиях рыночной экономики показывает, что без сформированности у него определенных характеристик личности (мотивы, нормы, ценности, направленность, социальная позиция), а также без системности

ориентации в технологическом процессе рабочий не может быть допущен к эксплуатации и наладке дорогостоящего оборудования, выход которого из строя (или даже один час простоя) приносит огромные убытки.

В содержании начального профессионального образования тенденция универсализации проявляется в объективной необходимости подготовки рабочих по группам профессий. Основанием группировки профессий служит научно-техническая и организационно-технологическая общность трудовой деятельности рабочих, сближение их трудовых функций.

4. Тенденция развития интеграционных процессов.

Рассмотрение интеграции как объективного социального процесса позволяет выявить **новые** методологические функции социального заказа, предъявляемого обществом к системе начального профессионального образования. Интеграция, ускоряя темпы развития производственных сил и производственных отношений, создает тем самым условия для формирования творческой, всесторонне развитой личности, стимулирует появление нового типа профессий, интегрирующего в себе черты различных профессий.

Для подготовки рабочего нового типа уже недостаточно освоения общественно необходимого уровня культуры, нужна также культура профессиональная, широкий экономический кругозор, обуславливающий ценностно-нравственную ориентацию высококвалифицированного рабочего.

5. Идея интенсификации процесса обучения. Это система, основанная на органическом сочетании социальных, педагогических, психологических, физиологических закономерностей и принципов, обеспечивающих достижение максимальной эффективности в подготовке будущих рабочих к общественной и профессиональной деятельности.

Интенсификация начального профессионального образования выдвигает задачу

внедрения в практику деятельности учебных заведений начального профессионального образования новой технологии процесса овладения профессиональным мастерством, основанной на переходе от специализированного формирования умений и навыков к обобщенному знанию о предметах, средствах, содержании, продуктах, организации труда.

6. Идея связи теории с практикой. Превращение науки в непосредственную производственную силу общества приводит к появлению качественных новых функций теоретических знаний наряду с прогностическими и объяснительными. Теория выполняет свою методологическую функцию, выступая в качестве ограниченного конструктивного компонента практики.

Связь теории с практикой следует рассматривать не только в узком смысле - как взаимодействие теоретических и практических компонентов содержания образования в процессе обучения. Эта связь имеет и более широкое значение, которое проявляется при рассмотрении взаимосвязи науки, образования и производства. Так, в условиях учебно-научно-производственных комплексов по подготовке будущих рабочих новые формы взаимосвязи науки, образования и производства существенно влияют на структуру процесса обучения.

7. Тенденции научно-технического процесса. Основными тенденциями автоматизированных производств научно-технологического прогресса являются:

- развитие новых форм технико-технологической организации производства, характеризующих возникновение научно-индустриального типа производства;
- развитие гибких автоматизированных технологий, биотехнологий, безотходных технологических процессов;
- существенное возрастание роли информационных процессов, как составной части производственного процесса;

- значительное усиление роли человеческого фактора в эффективном функционировании технологических систем.

Существенные характеристики процесса начального профессионального образования определяются ведущей ролью развития личности будущего рабочего в условиях рыночной экономики, единством социальной, экономической, психологической и физиологической природы производительного труда. Это обуславливает необходимость исследования совершенствования процесса обучения в учебных заведениях начального профессионального образования на основе комплексного, системного, деятельностного и личностного подхода.

Комплексный подход выражается в интердисциплинарном взаимодействии, логическом синтезе философских, исторических, социально-экономических, технических, педагогических, психологических, физиологических знаний о предмете исследования, а также общенаучных и конкретно-научных методологических положений.

Системный подход предполагает рассмотрение процесса начального профессионального образования в его целостности. Целостность - это единство образовательной, воспитательной и развивающей функции обучения, преподавания и учения, взаимосвязь теоретического и производственного обучения, а также соединение обучения с производительным трудом.

Деятельностный подход требует рассматривать различные виды деятельности, составляющие процесс обучения, их структуру и взаимодействие, определяющее единство преподавания и учения, учебно-познавательной и учебно-производственной деятельностью и т.д.

Личностный подход предполагает исследование социально и профессионально важных качеств личности, потребностно-мотивационной и ценностно-ориентационной сфер личности учащегося училища как ведущих элементов

процесса начального профессионального образования. Наряду с формированием знаний, умений и навыков, определяющих основные результаты учебно-воспитательного процесса.

Для того чтобы определить стратегию движения к общественному идеалу - всесторонне и гармонично развитой личности - в рамках системы начального профессионального образования рекомендуется, исходить из того общего социального и экономического вклада, который вносится данной системой в процесс совершенствования общества в целом на данном конкретном этапе ее развития. Этот вклад определяется степенью реализации, системой начального профессионального образования и всех основных экономических и социальных функций.

К ним относятся:

- сбалансированное и пропорциональное воспроизводство рабочей силы и специалистов для отраслей народного хозяйства республики;
- совершенствование социальной структуры общества;
- социально-культурная функция (передача молодому рабочему социального и профессионального опыта и знаний, воспитание гражданина общества).

Сформировать подлинно гражданские качества невозможно, если не включить учащихся своего города, села, района, коллектива предприятия.

Подростки совместно со своими воспитателями-наставниками должны быть вовлечены в реализацию социальных и культурных программ, планов экономического и социального развития. Лишь привлекая молодежь к работе в местных органах, можно оказать влияние на создание неформального объединения молодежи. В связи с этим нам представляется необходимо изменить представление об итоговых характеристиках формирования личности будущего рабочего. Это должна быть не только оценка уровня квалификации, знаний, умений и навыков, определенных качеств личности, но и оценка того конкретного трудового вклада, который внес выпускник учебных заведений начального профессионального образования в реализацию планов социально-экономического развития своего города, района, села.

Системный подход данной проблематики находит свое выражение в следующих закономерностях и особенностях.

1. Педагогические проблемы начального профессионального образования не могут быть решены без соответствующих форм интеграции социального экономического, естественно-научного, технико-технологического, психолого-физиологического и других знаний без должной опоры на познание процессов, происходящих в сфере производительных сил и производственных отношений.

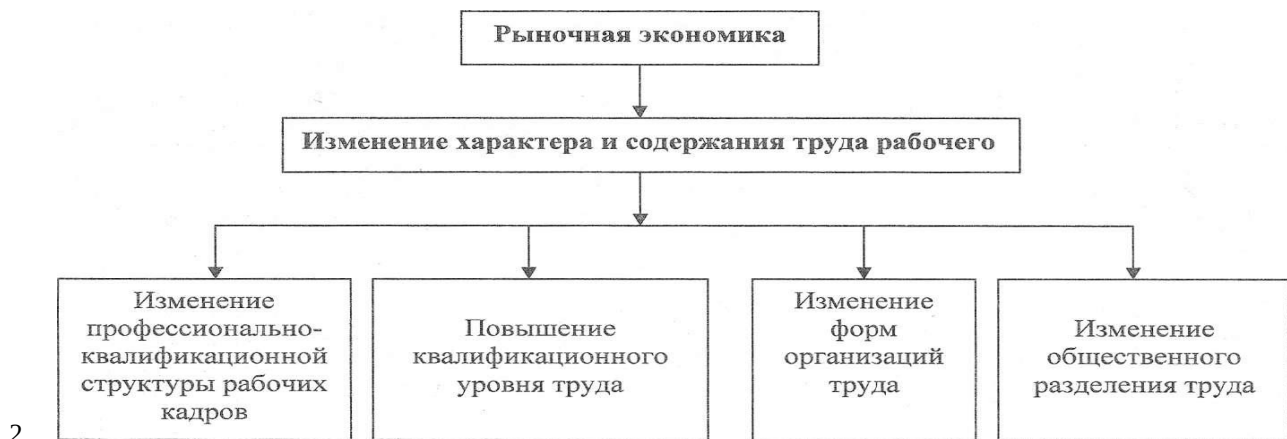


Рис. 1. Влияние рыночной экономики при подготовке квалифицированных рабочих кадров

Поэтому в качестве основного источника определения содержания начального профессионального образования как составного элемента образования будущих рабочих выступают:

- потребности общества и цели, которые оно ставит перед обучением (заказ общества к социализации личности);
- потребности производства к содержанию и квалификации рабочих кадров в условиях рыночной экономики, интеграции технологических процессов, внедрения высокоэффективных технологий;
- знания и закономерности усвоения, методы обучения, средства и организационные формы обучения (дидактические условия обучения).

Исходя из вышеизложенного настоящее исследование выявило влияние рыночной экономики на изменение характера и содержания труда рабочего (см. рис.1)

2. Для педагогической проблематики вообще и для проблемы начального профессионального образования будущих рабочих в частности существенное значение имеет «опережающее моделирование». Задачи педагогического характера не сводятся к поискам

закономерностей только собственной сущности, а требуют изучения социальных отношений, поскольку порождают нормативные оценки состояний педагогической деятельности в учебных заведениях системы начального профессионального образования.

Системность может выступать в четырех взаимодополняющих аспектах: во- первых, как единство интердисциплинарного подхода в виде логического синтеза; во- вторых, как соединение теоретического и практического знания в анализе системных образований (в данном исследовании - процесс начального профессионального образования); в третьих, как диалектическое взаимопроникновение модельно-объяснительного процесса и явлений педагогической практики; в четвертых, как соединение интеграционных и дифференционных процессов в исследовании педагогических систем в области начального профессионального образования.

При этом ведущей концептуальной теоретико-методологической предпосылкой моделирования является педагогическая стратегия формирования личности будущего рабочего в условиях рыночной экономики.

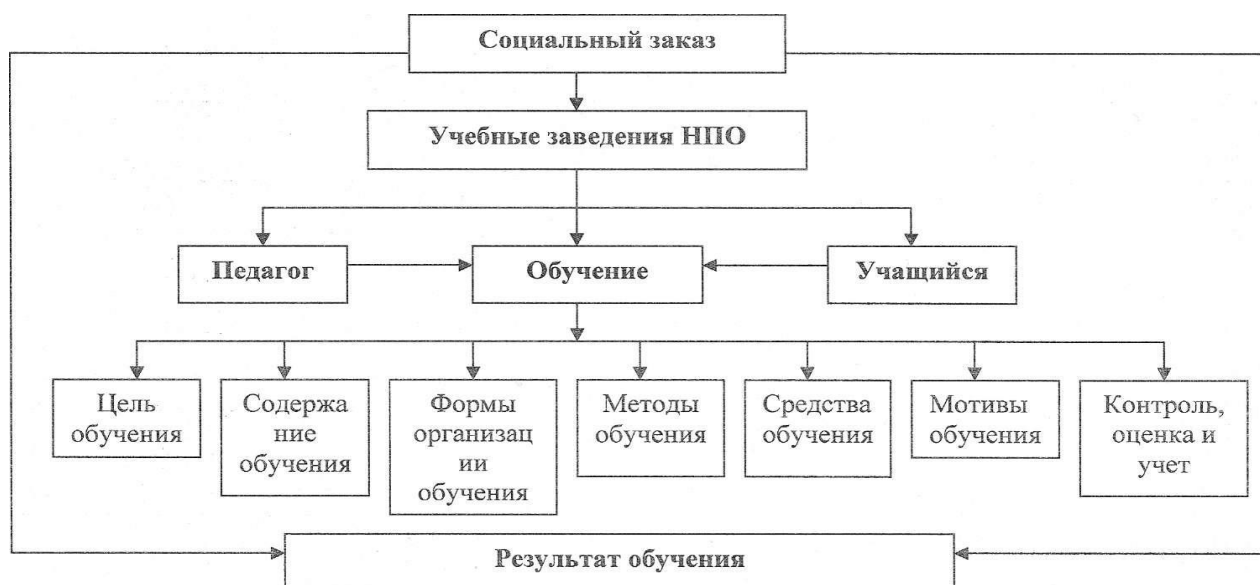


Рис. 2. Модель дидактической системы начального профессионального образования

Рассмотрение методологических функций отношению к теории начального профессионального образования приводит к качественно новым

системным представлениям об объекте исследования. Это новое представление характеризуется необходимостью интегрирования нескольких систем: «человек-природа», «человек-общество», «человек-техника», «человек -трудовой коллектив», методологического анализа организационного и предметного аспектов интеграции концепции профессиональной деятельности рабочих, разрабатываемых различными науками. Интегрированное представление о профессиональной деятельности квалифицированных рабочих имеет системообразующее значение по отношению к модели начального профессионального образования, что подтверждается его определяющей ролью в многочисленных педагогических исследованиях содержания образования и учебно- воспитательного процесса в средних профтехучилищах учеными бывшего СССР. Поэтому в разрабатываемой модели дидактической системы начального профессионального образования описание целостной профессиональной деятельности квалифицированного

рабочего входит как важнейшая составная часть компонента «результат обучения» (см. рис.2).

Изложенные в данном исследовании методологические положения являются базой, на которую опирается исследование процесса профессионального обучения будущих рабочих в условиях рыночной экономики. Определение ведущих идей и тенденции, составляющих ядро методологических основ совершенствования процесса профессионального обучения в учебных заведениях начального профессионального образования в условиях рыночной экономики, дает единую основу для различных направлений данного исследования. Также в результате определения методологических основ исследования процесса профессионального обучения даны методологические ориентиры, стратегически намечающие перспективы дальнейших исследований, обусловленные особенностями современного периода социально-экономического прогресса.

Список литературы

1. Основы дидактики. под ред Б.П Есипова-М 1976г.
2. Профессиональная педагогика. Учебник для студентов, обучающихся по педагогическим специальностям и направлениям. Ассоциация "Профессиональное образование" 1997.
3. Педагогика профессионального образования, Минск, РИПО, 2006
4. Образование в современном обществе, Минск 2007
5. Э.Мамбетакунов., Психодидактиканын очерктери, Бишкек 2014
6. Э.Мамбетакунов, А.Токтогулов, Т.Алиев, У.Э.Мамбетакунов, Кыргыз Республикасында баштапкы кесиптик билим берүүнүн мазмунун жана технологияларын өркүндөтүүнүн теориялык негиздери. Бишкек 2015.

Сабирова Ч.Д.,

Ж.Баласагын атындагы КУУнун ага окутуучусу

ЗАМАНБАП БИЛИМ БЕРҮҮНҮН НЕГИЗГИ КӨЗ КАРАШТАРЫ

Сабирова Ч.Д.,

Старший преподаватель КНУ им. Ж. Баласагына

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Sabirova Ch.D.,

Senior lecturer, KNU. J. Balasagyn

THE MAIN ASPECTS OF MODERN FORMATION

Аннотация: В статье осмысливаются некоторые аспекты возможностей современного образования. Какие педагогические проблемы возникают в работе нынешних преподавателей. Степень новизны и каковы возможности для достижения качества образования. Педагогические функции, цели, методическая концепция изучения предмета. Попытка обобщить концептуальные основы развивающего, проблемного, проектного обучения многих авторов.

Ключевые слова: компетентность, концепт, функция, ведущая, мотивация, адаптация, «мозговой штурм», метод, концепция.

Аннотация: Макалада азыркы учурдагы кээ бир заманбап билим берүү мүнкүнчүлүктөрүнүн жыйынтыктары каралып, ой пикирлер айтылган. Окутуучунун ишинде кандай усулдук маселелер пайда болмокчу, жанылануунун даражасы жана сапаттуу билим берүү мүнкүнчүлүгү, сабак берүүдөгү мугалимдин милдети, максаты, усулдук ой-пикири тууралуу кеп болот. Көп изилдөөчүлөрдүн пикирин жыйынтыктоо, өнүктүрүү, долбоорлоо, маселелүү окутуунун негизин аныктоо аракетин ишке ашырылат..

Түйүндүү сөздөр: билгичтик, тажрыйбалуулук, жаны ой- пикир, милдет, баштап жүрүү шылтоосу, көнүгүү, «акыл чабуул», усулдук, ыкмалар.

Annotation: In the article some aspects of opportunities of modern formation are comprehended. What pedagogical problems arise in work of the present teachers. Degree of novelty and what are opportunities for achievement of quality of formation. Pedagogical functions, purposes, methodical conception of the subject studying. Attempt to generalise conceptual bases of developing, problem, design training of many authors

Keywords: competence, concept, function leading, motivation, adaptation, “brain storming”, method, conception.

Акыркы убакытта билим берүүнү максаттарга толук кандуу өнүгүүсүн камсыз кыла модернизациялоо ыкмалары жана жолдору алган тексттерди тапкан, көнүгүүлөрдү даярдаган, аныкталган: дарсканадагы топтун маалыматты өздөштүрүүдөгү

- 1) Жаны билим берүү стандарттарынын азыркы жардамчысы.
- 2) Окутуучунун негизги баштап жүрүүчү ролу замандын талаптарына жооп берүүсү. Тажрыйбалуу 3)Өнүгүү жана сабак билүүнүн зарылдыгынын өздөштүрүү булагына жетүү үчүн милдет маанилүү себебин, далил, шылтоосун/мотивациясын ыкмаларын пайдалануу. түшүнгөн, логиканы толук кандуу өнүктүрүүнү
- 2) Окутуучунун негизги баштап жүрүүчү ролу камсыз кылуу менен бирге, ойлоо, ой, ойлом, көз өзгөрүлдү. Ал маалыматты уктуруучу, маалымдагыч карашты, күчтүү кайратка умтулуу, эс-тутумун эмес, көп маселелердин арасынан алып чыгарып жетилтүү.
- түшүндүргөн, көрсөткөн, көнүктүргөн, көзөмөлдөгүч 4)Модернизация стратегиясынын көнүгүшү инсан болуп калды. Окуп өнүгүүгө, ишмердүүлүккө (адаптация) системасы - бул окутуунун максаты. тарткан, топто иштөөгө үндөгөн адам. Айтылган Айкын билим, студенттердин интеллектуалдык

мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү, билим алуу жүрүшүнүн (процессинин) абалы түздөн түз билим берүү түзүлүшүнүн ар кандай варианттардын болушунун себеби.

5) Жашоо өзгөргөнүнө жараша күчтүү баалуулук менен адеп-ахлак салттык сапаттарга ээ болуу.

6) Илим бат өзгөрөт, азыркы билим актуалдыгын жоготот, ошон үчүн студенттер өмүр бою окуп билим алуу ыгына ээ болушунун зарылдыгы.

Ар кандай программаларын камсыздандыруу билимдердин жыйналуусуна алып келет жана интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрү өнүктүрүлүп, өркүндөтүлүп, максаттарга багыттайт.

Сапаттуу билим берүү максаттарга жетүү үчүн окутуучу жекече багытын түзөт. Окуп жаткан адамдын ишмердүүлүгү, сапаты, билгичтиктеринин калыптанууга өзгөчөлүгү үйрөнүүгө алып келет.

Топтун өнөктөштө иштөөсү тапшырмаларды талкуулап аткарат, окутуучу менен бирге талдоо жүргүзүп, натыйжасын чыгарат.

Окууга үйрөтүү учурунда билимдин жыйналуусуна алып келип окутуунун максатына жеткизүү менен бирге текстте орун алган маалымат түшүнүлөт, өзүнүн тажрыйбасынын негизинде жыйынтык чыгаруу ыкмаларына жардамдашат.

Окуу натыйжасына жетүү максатында мугалим бир нече ыкмаларды пайдаланат:

- 1) Билим түзүлүшүн бир калыпка келтирүү үчүн студенттердин маалымат издөө зарылдыгын белгилөө. Өз алдынча маселе чечүүгө демилге берүү, машыктыруу, анализдөө, салыштырганга, ой жорууга мүмкүнчүлүк куруу, алынган билимдерди бириктирүү.
- 2) Топтогон тажрыйбаларын кайра карап, ойлоп негизин чыгарып бир калыпка келтирүү менен бирге жекечилик /өздүк маселелерин өз алдынча чечүүгө жардамдашуу жана мүмкүнчүлүк берүү.
- 3) Түрлүү тексттер аркылуу көркөм, тарых, илимий, теория жана башка, ар кандай тапшырмалардын өзгөчө же жеңилерээк, же татаалыраак –топтордун денгээлине,

студенттердин кесибине жараша сынак тапшырмаларды даярдоо. Атайын группада, кесибине жараша, иштөөгө арналган көнүгүүлөрдү ылгоо менен бирге мүмкүнчүлүк түзүү.

Мугалимдин ишиндеги жанылануунун даражасы:

- 1) Сабак жүрүшүндө кайсы маселени чечет.
- 2) Бүгүнкү окуунун көнүмүш сабактардан айрымасы эмнеде?
- 3) Сабактын артыкчылыгы барбы?
- 4) Билим берүүгө сабактын мүмкүнчүлүгү кандай?

Айтылган максаттарга жетиш үчүн сабак айрымаланып айрым пикирлүү болгону зарыл:

- 1) Психологиялык концепциясы менен.
- 2) Педагогикалык концепциясы, милдет функциясы жана максаты.
- 3) Усулдук концепциясы.
- 4) Түшүнүүгө жеңил, өздөштүрүүгө оңой денгээлде. Өзүнүн жекече кыймылы, тездиги, энчилүү жигердүүлүгү.
- 5) Өсүү мүмкүнчүлүгү, өзүн - өзү өнүктүрүү, билимдин жыйналуусу, интеллект өркүндөтүлүп тургандай курулушу.
- 6) Маданий – билим-илим мейкиндигин кеңейтүү мүмкүнчүлүгү. Критикалык ой жүгүртүүгө даярдыгы.
- 7) Билим алууну өз алдынча уюштуруу мүмкүнчүлүгү. Туура же туура эмес –фейк маалыматтарды айырмалоо.
- 8) Маалыматты түшүнүүдө өз элегинен өткөрүү, өздүк аналитикалык ой жоруу жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу, ойлонуу процессин уюштуруу.

Сабактын максат багытталуусу:

- 1) Маалымат ресурстардан жаңы материалды издөө жана билгич сапаттарын өнүктүрүү чечими, баалаганга багыттоо, баарлашуу, чыгармачылык маселе тапшырмаларын аткаруу, айкын кырдаалдарды анализдөө, практикалык маселелерин чечүү.

- 2)Илимде билим чөйрөсүн калыптандыруудан тышкары түрлүү ыкмаларды колдонуп маселени чечүү.
- 3)Ой жүгүртүү, ойлоо абалын, анын жүрүшүн өнүктүрүү издөө- изилдөө милдети, «акыл чабуул» эсебиндеги көнүгүүлөрү. Интеллект «тузакка түшүрүү кырдаалын» жаратуу.
- 4)Ыкмаларын өнүктүрүү. Билимдерди жашоо тажрыйба чөйрөсүндө колдонуу көнүгүүлөрүн колдонуу.
- 5)Инсандык мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү. Өзүнө баа берүү, бөтөндөргө, коомго элестетүү, кыялдануу сезиминин өсүшү. Схемалар, сүйлөмдүн жетишпегенин жазуу, тексттин резюмесин түзүү, ж.б. милдеттүү сабатка багытталган, сабаттуу жазууну үйрөтүү (орфография, морфология, синтаксис, стилистика).
- Заманбап психология – педагогикалык ыкмалары:
- 1)Мугалим аныктоону берет, маселени коюп кыска жыйнак, түшүнүктүү маселени белгилейт, окутуучулардын алдына максатты коет. Булар түшүнүүгө жеңил тил менен айтылганы түзүк, маселени белгилейт.
- 2)Окутуучу ар кандай окуу абалдарды, жагдайлар менен бирге ыкмаларын жаратат.
- Автоматтык түрдө эске тутуу эч нерсени бербейт, ошону үчүн мугалим ар кандай тапшырмаларды берет:
- негизги (башкы) маанисин белгиле;
 - негизги милдетин чыгар;
 - кыйыр маанисин жаз;
 - жүйөсүн далилде, далил келтирип жаз, айтып бер;
 - үлгүлөрүн айт,мисалын чыгар;
 - башка сөздөр менен (көчмө, өтмө) айтып бер;
 - жөнөкөй сүйлөм менен жаз, айтып бер;
 - ушул эле мааниде татаал сүйлөм менен жаз, айтып бер;
 - туруктуу сөз айкаштар менен жаз, айтып бер;
 - өзгөрт, иштеп даярда;
 - жалпыла, корутундула;
 - айтылганды эмнеден чагарса болот ? ;
 - эмне үчүн мындай? ;
 - эмне себептен башкача эмес?
- Интеллект эбин (ыкмаларын) өнүктүргөн, өркүндөткөн тапшырмалар:
- маалымат менен иштөө (издөө, анализдөө, уюштуруу, жалпылоо, сунуш кылуу);
 - маселени коюу;
 - маалымат боюнча долбоор түзүү;
 - маалымат боюнча гипотеза түзүү жана аны текшерүү;
 - тексттин абалын жана көрүнүшүн долборлоо;
- Ой жүгүртүү: ойлоо, пикир чыгаруу, аларды далилдөө, ачып чыгаруу (айкын көрсөтүү, түшүндүрмөнүн пайдалуу чегин баалоо) , өз демилгесин көрсөтүү.
- Ишмердиктин ыкмалары:
- Талдоо, бириктирүү (синтез), үлгүлөө, иреттөө, тартиптөө, дорбоорлоо – ар түрлүү жактуу студент менен мугалимдин ишмердүүлүгүнүн ыкмалары.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

- 1.Л.С Выготский, Теория развивающего обучения;Интернет, <https://students – libraru. com/>
- 2.А.Н.Леонтьев, Теория деятельности;Интернет, <https://students – libraru. com/>
- 3.П.Я. Гальперин, Теория поэтапного формирования умственных действий;Интернет, <https://students – libraru. com/>
- 4.В.В.Давыдов, Д.Б. Эльконин, Теория учебной деятельности; Интернет,<https://students – libraru. com/>
- 5.В.В. Давыдов, Теория содержательного обобщения;Интернет, <https://students – libraru. com/>
- 6.Л.В. Занков,Концепция обучения на высоком уровне трудности; Интернет, <https://students – libraru. com/>
- 7.Т.Ю. Перова, Обучение учителей приемам создания и использования проблемного слова на уроках; М.: Высшая школа, 2015, стр.ө2

- 8.О.М. Батраева, Интерактивные технологии и их роль в обучении русскому языку : журнал «Высшее образование», №11, 2015, стр. 57
- 9.Nancy Austen, A passion for Excellence; Интернет, <https://students-libraru.com/>
- 10.В.В. Иванихин, Искусство урока: учебное пособие для студентов, Шадринск: Шадринский госпединститут – Оса: Росстанина, 2003
11. Д. Халперн, Психология критического мышления –СПБ : Издательство «Питер», 2000, стр. 17-23
- 12.Шигео Катсу, Президент Университета им. Н. Назарбаева, ¹Интернет, <https://students-libraru.com/>

Турдугулов А.Т.

Кыргыз билим берүү академиясынын окуу- методикалык комплекстерди түзүүнүн теориясы жана практикасы борборунун директору, филология илимдеринин доктору, профессор.

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДАН ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВГО КАРАЙ

(Орток түрк адабий байланыштары тууралуу)

Турдугулов А.Т.

Директор Центра теории и практики по созданию учебно - методических комплексов Кыргызской академии образования, доктор филологических наук, профессор

ОТ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА ДО ЧЫҢГЫЗА АЙТМАТОВА

Turdugulov A. T.

Director Of the center of theory and practice for the creation of educational and methodical complexes of the Kyrgyz Academy of education, doctor of Philology, Professor

FROM ZHUSUP BALASAGYN TO CHYNGYZ AITMATOV

Макалада кыргыз, казак жана татар улутунун өкүлдөрү жазуучу Т.Сыдыкбеков, Ч.Айтматов, окумуштуулар Абдылдажан Акматалиев, Кулбек Ергобек жана Хатип Миннегуловдун адабий байланыш жаатындагы эмгектери тууралуу сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: адабий байланыш, орток түрк адабий мурастары, кыргыз-казак адабий байланышы, кыргыз-татар адабий байланышы.

В статье рассматриваются литературные связи кыргызско-казахских и татарских писателей и ученых, примером которой послужили писатели Т.Сыдыкбеков, Ч.Айтматов, академик А.Акматалиев, известные тюркологи Кулбек Ергобек и Хатип Миннегулов.

Ключевые слова: литературная связь, общее тюркское литературное наследие, кыргызско-казахская литературная связь, кыргызско-татарская литературная связь.

The article discusses the literary relations of the Kyrgyz-Kazakh and Tatar writers and scientists, an example of which was the T. Sydykbekov writers, Chingiz Aitmatov, academician A. Akmatalliev, a well-known turkologists, Colbeck Ergobek and Hatip Minnegulov.

Key words: literary connection, common Turkic literary heritage, Kyrgyz-Kazakh literary connection, Kyrgyz-Tatar literary connection.

Соңку күндөрү жалпы түрк дүйнөсүнө кеңири тюркско-татарской, античной и русской литератур” белгилүү түрколог, казак окумуштуусу **Кулбек** (2014) деген аталыштагы көлөмдүү китеби.

Ергобектин жана татар окумуштуусу, түрколог

Хатип Миннегуловдун үч ири эмгегин карап

чыктым. Биринчиси филология илиминин доктору,

профессор Кулбек Ергобектин (А.Акматалиевдин

жакын досу) “Арыстар мен агыстар” (2003) деп

аталган монографиясынын биринчи китеби, экинчиси

ошол эле автордун “Түркстан” (2013) жыйнагынын

бешинчи тому, үчүнчүсү түрк дүйнөсүнө белгилүү

татар окумуштуусу филология илиминин доктору,

академик Хатип Миннегуловдун “Этапы развития

I

Казак адабиятынын проблемалуу маселелерин

бийик өргө көтөрүп, адабий процесстин күрөө

тамырын кармаган, андагы ар бир маселени өздүк

манера менен талдап келе жаткан окумуштуу,

адабиятчы, сынчы, түрколог Кулбек Ергобектин

“Арыстар менен Агыстар” казак өлөндөрү тууралуу

эмгеги анын өткөн кылымдын 70 - 80 жылдары

жазылган адабий портреттерден турат. Китептин

“Арыстар” деп аталган биринчи бөлүмүндө автор

казак адабиятынын өкүлдөрү С.Торайгырулынын, С. Дөнентайулынын, Г.Балакадырулынын, Б.Истөлиндин, А.Тажибаевдин, С.Ерубаевдин, З.Калауованын, С.Мауленовдун, М.Алимбайулынын, А.Шамкеновдун, Г.Мусиреповдун, А.Дуйсенбиевдин, К.Ыдырысовдун, С.Жиенбаевдин, Ж.Кыдыровдун, С.Асановдун, Б.Абдиразаковдун жана Ө.Нурғалиевдин поэзияларына карата адабий сынчылык пикирин айткан. Ал эми “Агыстар” деп аталган экинчи бөлүмүндө калк акыны Сүйинбайдан тартып Жамбылга чейинки, ал арада “Замана” поэзиясынан тартып Кытайдагы казак адабиятынын өкүлдөрүнө чейинки изилдөөлөрү орун алган. Булардын адабий мурастарын изилдеп жатып, автор, алардын түрк тилдүү бир катар элдердин адабияты менен болгон карым-катышы тууралуу омоктуу ойлорун ортого салыптыр.

Кулбек Ергобектин “**Түркстан**” деген аталыштагы жыйнагынын бул томдугу бул ирет дээрлик толугу менен кыргыз адабиятына арналыптыр. Кыргыз-казак адабий байланыштарын алгач түптөгөн окумуштуулардын бири профессор Бейсембай Кенжебайулы тууралуу айрым бөлүмдөрүн эске албаганда китеп Чыңгыз Айтматовдун, Түгөлбай Сыдыкбековдун, Абдылдажан Акматалиевдин кыргыз-казак адабий-маданий байланыштары тууралуу, булардын казак адабиятынын айрым өкүлдөрүнүн адабий мурастары тууралуу, казак-кыргыз адабий ишмерлеринин достук алака-мамилелери тууралуу жазылгандары көлөмдүү китептин тең жартысын ээлейт.

II

Адегенде кыргыз эл жазуучусу **Түгөлбай Сыдыкбековдун** “Сабит агага курмет” деп аталган (муну кыргыз тилинен казакчага Кулбек Ергобек которгон) көлөмдүү макаласы тууралуу эки ооз сөз. “Жаш өспүрүм чагымда, - деп баштайт, автор, - кыргыз тилинде чыккан Касым Тыныстан уулунун “Жаңыл мырзасын”, Касым Баялы уулунун “Ажарын”, Сыдык Карача уулунун “Эркисиз күндөрүн”, казак тилинде чыккан Байимбет Майлиндин “Шоганын

белгисин”, Магжан Жумабай уулунун керемет ырларын, Мухтар Ауэзовдун “Кыйлы заманын”, Сабит Мукан уулунун “Сулуу шашын” мен бир тилдеги төл адабиятта кызыгып окуй берет элем”. Т.Сыдыкбеков андан ары **Мухтар Ауэзов** менен **Сабит Мухановдун** чыгармаларынын кыргыз окурмандарына таасири тууралуу жазып келип, мындай бир кызыктуу оюн айтыптыр: “... даанышман Абайдан тарта Мухтар менен Сабиттин тилинде казак адамынын дүйнөсүн кыргыз-казактай билген, “Манастан” тарта Токтогул менен Төлөгөндүн тилинде кыргыз адамынын дүйнөсүн казак-кыргыздай билери анык дечи...” [1:226]. Карапайым казактын ак пейилин, шайыр жаркын мүнөзүн, адамдык бардык касиетин бир өзүндө сактап жүргөн таланттуу жазуучу, акын, илимпоз Сабит Мукановдун калтырган мурасы учурда кыргыз-казакка бирдей руханий дөөлөт болуп калганын кыргыз жазуучусу Түгөлбай Сыдыкбеков акыйкаттык менен белгилеп олтурат. Бир эле кыргыз-казак адабиятында эмес, бүкүл түрк элдеринин адабият таануу илиминде түрколог Кулбек Ергобектин казак жазуучусу Сабит Муканов тууралуу системалуу изилдөө иштерин жүргүзүүсү Борбордук Азияда жайгашкан түрк элдеринин адабиятчылары, сынчылары, окумуштуу-илимпоздору үчүн гана эмес, бүткүл түрк дүйнөсүнүн адабиятчылары үчүн (мындай мисалды көп эле табууга болот, айталы татар түрколог окумуштуусу **Хатип Миннегуловдун**, Айтылуу **Тукайдын** адабий мурастарын изилдөө практикасын айта туралы) үлгү тартуучу нерсе. Профессор Кулбек Ергобектин ушундай өзгөчөлүгү бар экен.

Мен 2015-жылдын октябрь айында Бүткүл дүйнөлүк түркология конгрессине Казакстандын Түркстан шаарына (Кулбек ага ошол жерде жашап, иштейт) барып бул окумуштуу менен 4-5 күн бирге иштедик, баарлаштык, анын кыргыз элинин оозеки адабиятынан тартып бүгүнкү күндөгү көпчүлүк акындардын ырларын жатка билиши, а айрымдарын которуп, казак тилинде жарыялашы анын кыргыз адабиятынын да күйөрманы экендигинен кабар берет. Ал өзү иштеген Ахмед Яссави атындагы Казак-түрк эл аралык университетинде “Түрк элдеринин адабияты”

аталган лекциялык курстун алкагында кыргыз адабияты тууралуу студенттерине керектүү маалыматтарды берет экен.

III

Казак адабиятчысы, түрколог **Кулбек Ергобектин** “Түркстан” жыйнагы дагы бир параметри менен баалуу. Ириде, Чыңгыз Айтматовдун бүткүл өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу кенен маалымат (маалымат гана эмес, анализ) айткан “Тоолор менен талааларды бириктирип...” деп аталган изилдөөлөрдүн циклдери болду. К. Ергобек мунусун **“Көңүлдө – шакирт келбети (немесе, устаз айткан сыр)”** деген макаладан баштайт. Мында ал болочок жазуучу Чыңгыздын тээ Жамбылда (эмки Тараз) техникумда окуган жылдары тууралуу, аны окуткан мугалими Зинаида Григорьевна Спутникова, бирге окуган курсташы Алексей Васильевич Штубендорф тууралуу, алардын жаш Чыңгыз тууралуу эскергендери тууралуу кызыктуу баян кылат. “Комсомол курагы” бөлүмүндө 1946-жылы Чыңгызды комсомолго кабыл алганы тууралуу, ошондогу болочок жазуучунун прозага да, поэзияга да ынтызарлыгы тууралуу курсташтарынын эскермелери айтылат. “Түйүн” деп аталган чакан бөлүмчөдө ошондогу Жамбыл областында эки тилде чыгатын “Шугла”- “Радуга” гезитинин беттеринде болочок жазуучунун байма-бай жарыялап турган макалалары тууралуу кызыктуу маалыматтар берилген.

Кыргыз эл жазуучусу, Лениндик жана Мамлекеттик сыйлыктардын лауреаты, Социалистик Эмгектин Баатыры, академик Чыңгыз Айтматовдун Казакстанда өткөн күндөрү тууралуу “Кулбек Ергобектин **“Алыскы көк жээкти эңсеймин”** деген эссеси өзгөчө кызыгууну жаратат. Эссенин “Тулпардын туягы”, “Учкан уя” деп аталган бөлүмдөрүндө бала Чыңгыздын татаал тагдыры тууралуу айтып келип, оюн минтип жыйынтыктайт: “Азыркы таланттуу жазуучу бул техникумдан кийин айыл-чарба институтун бүтүрдү. Эгерде ал адабиятка моюн бурбай, алгачкы өмүр жолун багыттаган ушул тармакка, ушул кесипте улантса, ким билет, айыл-

чарба илиминин доктору, академиги болор беле. Өнөр, илимдин кайсынысы болбосун, жеке чыгармачылыкка байланыштуу. Ал эми Айтматов болсо айыл чарбачылыгынын эмес, адамзаттын багына жазуу өнөрүнүн академиги аталды. Ошондуктан, аалам журтчулугунун кол чаптырып жаткан анын көркөм ой, адабий чыгармалары Айтматовду сөз өнөрүнө алып келген жогору интеллектуалдык интеллигенттерге ыраазылык сезим менен кароо шарт”.

Кулбек Ергобектин “Түркстан” жыйнагынын дагы бир баалуу бөлүмү Чыңгыз Айтматов менен анын калемдеш казак досу **Калжан Нурмахановдун** ортосундагы чыгармачылык тагдыр тууралуу жазылган эссе болду. Кыргыз жазуучусу Чыңгыз менен казак драматургу Калжанды чыгармачылыкта ажыратып кароого болбосун автор бир катар факт-аргументтер менен бекемдейт. Көрсө, учурунда Калжан Нурмаханов Айтматовдун “Жамийла” повестинин негизинде “Эңсеген менин ырымсың” (Аңсаган мениң аңимсиң) деген аталышта пьеса жазган экен. Учурунда пьеса сахнага бирин-экин ирет коюлганы менен учурда анын кол жазмасы сакталып калбаптыр. “Эңсеген менин ырымсың” – Айтматов менен Нурмахановдун чыгармачылык ынтымакташтыгынын бир көрүнүшү, достуктун бир элеси. Бул да Айтматов сөзүн казак аудиториясына кенен таратуунун кең тасили. Нурмахановдун сөзү жүргөн жерде, Айтматовдун өзү жүрөт деп түшүнүү керек” [4:197].

IV

Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын вице президенти, филология илиминин доктору, академик **Абдылдажан Акматалиевдин** түрк дүйнөсү, орток түрк адабий-маданий байланыштары боюнча жүргүзүп келе жаткан иштери өзгөчө токтолуп кенен кеп кылууга арзыйт. Иш дегенде ичкен ашын жерге коё салган, жаны тынбаган бул окумуштуунун кыргыз адабияты менен маданиятын түрк тилдүү элдерге таанытуу, аларды трансформациялоо боюнча, түрк тилдүү элдердин адабий байланыштарын түзүү, өнүктүрүү боюнча төө

көтөргүс, ат көтөргүс иштери тууралуу мында башка докладчылар айтаар. Бул ирет биз А.Акматалиев менен К.Ергобектин чыгармачылык байланышы тууралуу азыноолак пикир айталы деген ниет бар. Бири кыргыз окумуштуусу, экинчиси казак окумуштуусу, ириде, бул экөөн жеке достук мамиле же адабият гана байланыштырбайт, буларды сөздүн толук маанисинде, түрк дүйнөсү да байланыштырат. Анткени бири мына көп жылдардан бери (жыйырма жылдан ашуун мезгил) казак, түрк, татар, башкыр, түркмөн, өзбек, тажик, каракалпак улутундагы окумуштуулар менен адистик тыгыз байланыш түзүп, ошол элдерде өткөрүлүп жүргөн илимий жыйындардан калбай катышып, ич ара илимий алака түзүүнүн жолун чапкан окумуштуу болсо, экинчиси казак адабиятынын проблемалары менен чектелбей, бүкүл түрк элдеринин орток адабий мурастарын изилдөөгө багыт алган, белгилүү түрколог (бул аалым Түркстан шаарында жайгашкан Ахмед Яссави атындагы Казак-түрк эл аралык университетинин алдында эл аралык “Түркология” журналын да чыгарып келет). Ошентип, бири – Абдылдажан Акматалиев, экинчиси – Кулбек Ергобек.

Кулбек Ергобектин жогоруда сөз болгон “Түркстан” илимий-теориялык, адабий журналынын бешинчи чыгарылышынын беттеринде академик А.Акматалиевдин “Казагымдын Алатаусынан кыргызымдын Ала-Тоосуна” деген аталыштагы чакан, бирок абдан мазмундуу макаласы киргизилиптир, бул ички логикага да ылайык нерсе, мындай болбошу мүмкүн эмес болчу. Макаланын автору казак окумуштуусу, түрколог Кулбек Ергобек тууралуу жылуу пикирин билдирип гана чектелбей, анын кыргыз-казак адабий байланыштарын бекемдөөдөгү аткарган жумуштарын конкреттүү аргументтер менен айткан экен. Мында сөз болуп жаткан макланын биринчи абзацын толук мисал иретинде келтирүүнү туура көрүп турамын, ушундан кыргыз-казак адабий байланыштары тууралуу кенен маалымат алууга болот. А.Акматалиев минтип жазат: “Казак адабияты менен жакшы таанышпыс. Роман, повесть, аңгемелерден тартып сонет формасына

чейинки калемгерлердин чыгармаларын кызыгуу менен окуп келебиз. Адабият таануу жана сын өнөрүндө көч башы болуп келе жаткан профессор агаларыбыз З.Ахметовдун, З.Кабдоловдун, Т.Какишевдин, Р.Бердибаевдин, М.Мырзахметовдун ж.б. тилек-ниеттери, моралдык колдоолору менен биз да илим чөйрөсүнө аралашып келе жатабыз. Ал эми казак агайындардын орто муундагы илимпоздору менен чыгармачылык байланышыбыз өтө тыгыз жана мезгил өткөн сайын тереңдеп бара жатат. Алсак, филология илимдеринин докторлору Ш.Ибраевди, Ж.Дадабаевди, Б.Абылкасымовду ж.б. кыргыздын жаш окумуштуулары эң жакшы билишет. Булар менен калемдеш, биз менен замандаш филология илимдеринин доктору, профессор **Кулбек Ергобеков** агабызды өзгөчө белгилей кетүүбүздүн жөнү бар. Ал, биринчиден, кутман курак элүүгө быйыл чыгып жатат, экинчиден, кыргыз адабиятын биздин адабиятчы, фольклористтерден кем билбейт, адабиятыбыздын залкар жазуучулары Т.Сыдыкбеков менен Ч.Айтматов жөнүндө портреттик мүнөздөгү көлөмдүү макалдарды жазып, казак окурмандарына тааныштырып келди. Ошону менен бирге Ч. Айтматовдун 70-жылдык мааракесине атайы арнап «Чыңгыз шаңы» (1999) деген жазуучунун чыгармачылык лабораториясын анализдеген китеп чыгарды. Казак окумуштуусу кыргыз-казак адабий байланыш проблемасына да бир топ эмгектерди арнады. Үчүнчүдөн, ал чыгармачылык өнөрлүк менен залкар казак жазуучусу Сабит Мукановду ар тараптан изилдеп, казак адабият таануу илиминде «Сабит таануучу» илиминин эшигин ачты. Биздин колубузда кийинки эле жылдары жарык көргөн «XX кылым башындагы казак адабияты», «Сабит Муканов», «Жазуучу чеберканасы» деген көлөмдүү жана маанилүү, көп нускадагы эмгектери турат. Кулбек Ергобеков агабызга таандык эң жакшы сапаттардын бири - чыгармачылыкта талыкпай ар тараптуу издене билүү касиети» [2:246].

Тээ Чокан Валиханов менен Мухтар Ауэзов, Касым Тыныстанов менен Ишенаалы Арабаев

сыяктуу окумуштуулар баштап, кечээ Түгөлбай Сыдыкбеков менен Сабит Муканов, Калжан Нурмаханов, бүгүн Чыңгыз Айтматов менен Мухтар Шаханов, Абдылдажан Акматалиев менен Кулбек Ергобек сыяктуу окумуштууларга чейин уланып отурган кыргыз-казак адабий байланышынын даана далили менен уникалдуу көрүнүшү ушул – Кулбек Ергобектин сөз болуп жаткан “Түркстан” жыйнагынын бул жолку бешинчи чыгарылышынын баш сөзүн кыргыз адабиятчысы, филология илиминин доктору Жылдыз Бакашова жазып олтурат. Кыргыз менен казак тууралуу эки бөлүп сөз айтуу өтө кыйын, - дейт, баш сөздүн автору. Кийинки бетинде Чыңгыз Төрөкуловичтин Европадан туруп казак окумуштуусу, белгилүү түрколог Кулбек Ергобек ага тууралуу минтип жазганы бар экен: “Ты был и остаешься талантливым ученым, чутко улавливающим цену слова, красоту стиля, качества, которыми, к сожалению владеют далеко не все литераторы. Ещё одно твоё замечательное качество, взывающее всеобщее уважение, так это ты никогда не замыкался одной лишь родной литературой, а выступаешь как тонкий знаток и арбитр всех литератур нашей Центральной Азии”.

V

Түрк элдеринин орток адабий мурастарын системалуу изилдеп жүргөн татар түрколог окумуштуусу *Хатип Миннегуловдун* жарык көргөн 42 китебинин (алардын 13 илимий монография), жалпы 900 дөн ашык жарыяланган эмгектеринин көпчүлүгү орток түрк адабий мурастарын изилдөөгө арналыптыр. Менин колумдагы “Этапы развития тюрко-татарской, античной и русской литератур” (2014) аталыштагы көлөмдүү монографиясынын экинчи бөлүмү “*От Юсуфа Баласагуни до Чингиза Айтматова*” деп аталат. Окумуштуу Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” (Благотатное знание) поэмасынын поэтикалык өзгөчөлүктөрүн айтуу менен, чыгармага толук кандуу анализ жасаган, чыгарманын түрк тилдүү элдердин гана баалуу мурасы эмес, жалпы адамзаттын да уникалдуу көрүнүшү катары

баалайт. “В древнем и средневековом тюркском мире классических произведений много, - деп жазат автор, но среди них нет подобных “Кутадгу билиг” – общего наследия всех тюркских народов. Это произведение и в свою эпоху, и позднее считалось вершиной искусства слова, шах-книгой, памятником, а его автора можно назвать великим учителем тюркских писателей. Своим идейно-эстетическим содержанием, философской глубиной, ролью в духовной жизни “Кутадгу билиг” занимает одно из достойных мест в мировой литературе. Вобравшие в себя мудрый опыт, чувства и эмоции, каждая строчка, каждый бейт (двустиише), звучат как афоризм, мудрое изречение. Этот памятник – еще и классический образец поэтического искусства. В духовной жизни мусульманского тюркского мира “Кутадгу билиг” играет такую же роль, какую в Индии “Махабхарата”, в Греции “Илиада” и “Одиссея”, в Иране “Шахнаме”, у арабов “Тысяча и одна ночь”, у восточных славян “Слово о полку Игореве”, у итальянцев “Божественная комедия” [5:169].

Х.Миннегулов оюн андан ары улантып “Юсуф Баласагуни и сам понимал все величие, бессмертие своего произведения. Во вступлении к книге он пишет, что все другие подарки временны, недолговечны, а “Кутадгу билиг” будет жить вечно (а мой будет вечен во веки веков) ... Вот уже прошло почти тысячелетие, а великое произведение Юсуфа Баласагуни живет и продолжает служить учебником жизни” [5:176], - деп жыйынтыктайт.

Биз жогоруда Хатип Миннегуловду белгилүү түрколог окумуштуу дедик эле, анын түрк элдеринин орток мурастарынын таркалышына жана ар тараптан системалуу изилденишине ири салымын кошуп келгени колубуздагы китептен да көрүнөт. Анын Жусуп Баласагындын мурасына карата жүргүзгөн изилдөөсүнө удаа жалпы түрк даанышмандарынын бири (эң эле көрүнүктүүлөрүнүн бири) Ахмед Югнакин “Акыйкат китеби” (“Подарок истин” Ахмеда Югнаки) тууралуу изилдөөлөрү жайгашкан. Мында автор Ахмед Югнакин хикметтеринин XIV кылым түрк мурастары менен, Кутб менен Сайф

Сараинин, XVI кылымдагы Мухамедьярдын ырлары менен типологиялык салыштыруу аракеттерин жасаган. Чыгыш поэзиясындагы суфизмден (Саадиден) тарта Кутбуддин ар-Рази, Сагуддин Тафтазани, Хафиз ибн Баззази, Камаледдин Худжандиге чейин, Рабгузиден тарта Махмуд Булгари, Ахмед Ходжа Сарай, Шигабуддин Сарай, Махмуд Сарай Гулистани, Сайф Сарайге чейин, андан бери крым татар акыны Ашык Умер (Гашайык Гомер), түркий татар суфизминин өкүлү Зайнулла Расулев, андан бери Габдулла Тукай, Закир Кадыйри тууралуу сөз кылып келип, “Чингиз Айтматов и татарская литература” деген бөлүмүнө келебиз. Кыргыз (а балким жалпы түрк) жазуучусу Ч.Айтматовдун татар адабияты менен карым-катышы тууралуу илимий билдирүүсүн Хатип Миннегулов 2013-жылдын 6-октябрында Астана шаарында өткөн “Чингиз Айтматов и современный тюркский мир” деген аталыштагы эл аралык илимий-практикалык конференцияда жасаган экен. Бул орток түрк адабий байланыштары тууралуу даярдалган эмгектин апробацияланышы дегендик. Резюмесинде минтип жазылыптыр: “Творения Ч.Айтматова – сына киргиза Төрөкула и татарки Нагимы ханым – вошли в классику мировой литературы. Его произведения очень популярны у татар. Имеются и переводы на татарский язык. Татарское словесное искусство последнего полувека испытало благотворное влияние великого писателя. Его личность пользуется большим авторитетом среди татарского народа, в статье проф. Х.Миннегулова речь идет о месте и роли Ч.Айтматова в татарском мире” [5:257].

Филология илим доктору, профессор Хатип Миннегуловдун мындан башка да ондогон эмгектери Ч.Айтматов менен татар адабияты гана эмес, жазуучунун бүкүл түрк дүйнөсү менен алака-катышы тууралуу жазган эмгектери белгилүү. Айталы, Ч.Айтматовдун чыгармаларын татарча басып чыгаруу зарылдыгын тастыктаган *“Гади кешене олы kitab”*, *“Татарская литература и восточная классика”*,

“Чыңгыз Айтматов дулканында” деген эмгектерин саноонун өзү жетиштүү. Бул чакан изилдөөлөрдүн баарынын арасынан баштан-аяк кызыл сызык менен өтүп турган бир идея-ой – бул кыргыз адабиятынын өкүлү болмуш Ч.Айтматовдун адабий мурастарынын түрк тилдеринин орток мурастарынын мыкты үлгүсү катары бааланганы болду.

Ошентип, соңку күндөрү мен окуп чыккан жалпы түрк дүйнөсүнө кеңири белгилүү түрколог, казак окумуштуусу Кулбек Ергобектин жана татар окумуштуусу, түрколог Хатип Миннегуловдун үч ири эмгеги тууралуу сөз кылдык. Биринчиси филология илиминин доктору, профессор Кулбек Ергобектин (А.Акматалиевдин жакын досу) *“Арыстар мен агыстар”* (2003) деп аталган монографиясынын биринчи китеби эле, экинчиси ошол эле автордун *“Түркстан”* (2013) жыйнагынын бешинчи тому болду, үчүнчүсү бүткүл түрк дүйнөсүнө белгилүү татар окумуштуусу филология илиминин доктору, академик Хатип Миннегуловдун *“Этапы развития тюркско-татарской, античной и русской литератур”* (2014) деген аталыштагы көлөмдүү китеби болду. Булар тууралуу сөз кылуунун аркасы менен кыргыз жазуучулары Түгөлбай Сыдыкбеков менен Чыңгыз Айтматовдун биринин казак адабияты менен болгон тыгыз байланышы, экинчисинин жалпы түрк элдеринин адабияты, маданияты менен болгон чыгармачылык тыгыз байланышы тууралуу кенен кеп кылуунун далалатын жасадык.

Ал эми соңку чейрек кылым аралыгында алгач казак адабияты менен, кийин түрк окумуштуулары менен, Борбордук Азиядагы бир катар түрк элдери менен чыгармачылык байланыш көпүрөсүн түптөгөн академик Абдылдажан Акматалиевдин аракеттери тууралуу аңгемеге өзүнчө сөз арналса да, томдук-томдук китептерди чыгарса да аздык кылаар, а балким анын бүткүл түрк элдеринин маданий интеграциясын түптөгөн адабий байланыштары тууралуу илимий иштерин (кандидаттык жана доктордук диссертацияларды) жүргүзүү мезгили келди...

Адабияттар:

1. Сыдыкбеков Түгөлбай. Сабит агага курмет. Китепте: Түркстан жыйнагы (бешинчи китеп). –Түркстан: Туран басмасы жана Ахмед Яссаи университетинин басмаканасы, 2013. -226- бет.
2. Акматалиев Абдылдажан. Казагымдын Алатаусынан Кыргызымдын Ала Тоосуна. Китепте: Түркстан жыйнагы (бешинчи китеп). –Түркстан: Туран басмасы жана Ахмед Яссаи университетинин басмаканасы, 2013. -246- бет.
3. Ергобек Кулбек. Арыстар менен агыстар: казак өлөңдөрү жаатында (казак тилинде). –Астана: Таным, 2003. -360 бет.
4. Ергобек Кулбек. Түркстан жыйнагы (бешинчи китеп). –Түркстан: Туран басмасы жана Ахмед Яссаи университетинин басмаканасы, 2013. -362 бет.
5. Миннегулов Хатип. Этапы развития тюрко-татарской, античной и русской литератур. Монография. – Казань: Идел-Пресс, 2014. -287 стр.

Сатыбеков М.,

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин доценти.

АДАБИЙ МУРАСТАР ТУУРАЛУУ А.ТОКОМБАЕВДИН КӨЗ КАРАШТАРЫ

Сатыбеков М.,

доцент КНУ имени Ж.Баласагына

ВЗГЛЯДЫ А. ТОКОМБАЕВА НА ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ

M. Satybekov,

associate Professor of KNU named after J. Balasagyn

The VIEWS of A. TOKOMBAYEV ON the LITERARY HERITAGE

Аннотация: Бул макалада А.Токомбаевдин адабий мурастар тууралуу көз караштары жөнүндө кеп болот. Ал өзүнүн көп катмарлуу көркөм өнөрканасында адабий мурастарга да кайрылып, алар жөнүндө өз ойлорун айтып келгендиги белгилүү.

Түйүндүү сөздөр: адабий мурастар, элдик оозеки чыгармачылык, фольклор.

Аннотация: В данной статье речь идет о взгляде А.Токомбаева на литературное наследие. Известно, что в своей творческой жизни он также обращался к литературному наследию и высказывал о них свое мнение.

Ключевые слова: литературное наследие, устное народное творчество, фольклор.

Abstract: in this article we are talking about the view of A. tokombayev on the literary heritage. It is known that in his creative life he also turned to the literary heritage and expressed his opinion about them.

Key words: literary heritage, oral folk art, folklore.

Кыргыз эл акыны, академик А.Токомбаевдин кыргыз адабиятынан алган орду өзгөчө. А.Токомбаев жалаң гана чыгарма жазуу менен чектелбестен, өзүнүн көп катмарлуу көркөм өнөрканасында адабий мурастарга да кайрылып, алар жөнүндө өз ойлорун айтып келгендиги да белгилүү. Акындын адабий мурастарга кайрылуусу жалпы жонунан төрт багытта болду десек чекилик болбос.

Биринчиси, өз мезгилине жараша бардык калемгерлер сыяктуу эле айтылуу акыныбыз өзүнүн чыгармачылыгынын башатында элдик адабий мурастарды өздөштүрүүдөн баштап, аларды кайра жаңы доорго ылайыкташтырып, жаңы идея, формалык жактан иштөө менен аларды (“Курманбек” эпосунун кара сөз түрүндө элге жетиши, “Күүнүн сыры”, “Даат”, “Акай мерген” ж.б.) окурмандарга тартуулаган. Тактап айтканда, Токомбаев элдик адабий мурастарга сүрөткер катары мамиле жасап, чыгармачылык процессте алардын алган орду жогору экендигин өз калеминен жаралган көркөм

чыгармалары менен далилдей алды. А.Токомбаевдин чыгармачылык ишмердигиндеги **экинчи** чоң багыт - кыргыз элинин оозеки чыгармаларын жыйноо, топтоо иштери боюнча бир топ эмгек сиңиргендиги.

А.Токомбаевдин чыгармачылык ишмердигиндеги **үчүнчү** чоң багыт болуп көрүнгөн сапат – көзү өткөн маркумдардын көркөм мурастарын элге жеткирип, акыйкат жолу менен аларды ар дайым айтып келгендиги. Бул маселенин айланасында автордун адресине түрдүү пикирлер (ачык, жабык да) айтылып жүрөт. Ошондой болсо да А.Токомбаевдин айрым алгылыктуу иш-аракеттерин аттап кетүүгө болбойт. Өзгөчө аты-жөнү кара сандыкта көп жылдар бою сүрсүп келген Молдо Кылычтын адабий мурастары жөнүндө, анын тагдыры өтө опурталдуу абалда экениндиги жөнүндө сөз козгоп, анын жүзүн элге таанытууга мезгил жеткендигин туура көрсөткөн адамдардын бири А.Токомбаев эле. Бул мезгил Молдо Кылычтын адабий мурастарына булуттан чыккан күндөй бир жарк этип нурун чачып, кайра кар туман

баскан заман кечээ 1988-жылга чейин созулгандыгын кыргыз журтчулугу жакшы билет. Молдо Кылычтын жеке тагдырына батынып, ал жөнүндө оң пикирлерди аз эле адам айтса да, алардын арасында айтылуу акыныбыздын болушу (1) чыныгы эрдик катары каралууга тийиш.

20-жылдардын башында эл агартуу системасын жолго коюу, сабатсыздыкты жоюу маселелеринин иштелип чыгышы менен катар жер-жерлерде кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын үлгүлөрүн жыйноо, топтоо иши кадыресе колго алынып калган болучу. Бул өз кезегинде адабиятыбызды, эл агартуу системабыздын жана сынчыл ой-пикирдин жолго коюлушуна, өнүгүшүнө ыңгайлуу өбөлгөлөрдү түзүп берди. Ошол себептен кыргыз сынынын алгачкы туундуларына эле көркөм адабий мурас, элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнө мамиле жасоонун зарылдыктары туурасындагы идеялык жана практикалык маселелер көтөрүлгөн. Алар авторлордун ички мүмкүнчүлүктөрүнө, жеке даярдыгына жана камылгасына жараша чечмеленген. Мына ушундай тариздеги адепки адабий макалаларга Т.Жолдошевдин “Кыргыз тилиндеги адабияттарды бастырууга киришүү керек” (Эркин тоо, 1925, 6-нояб.), “Адабият майданында” (Эркин тоо, 1926, 3-июль), А.Токомбаевдин “Эл агартуу бөлүмү назарына алынсын” (Эркин тоо, 1926, 26-февраль) жана К.Мифтаковдун “Эл адабиятты жыйноочуларга карата” (Эркин тоо, 1927, 22-май) аттуу материалдарды киргизүүгө болот.

Көркөм мурас, башкача айтканда фольклордук чыгармалардын идеялык-көркөмдүк, маданий баалуулугу, аны пропагандалоо жана жыйноо, бул олуттуу иште эл агартуу бөлүмү, жер-жерлердин мектеп мугалимдеринин аткара турган кызматы жалпы жоопкерчилиги туурасында А.Токомбаев менен Т.Жолдошевдин жазган материалдары кыйла практикалык мааниге ээ болгон. Ошону менен бирге элдик оозеки чыгармачылыгыбыздын улуттук өзгөчөлүгү, анын реалдуу турмуштук көрүнүштү чагылдырууда

аткарган милдети, жалпы тарых менен байланыштуулугу, социалисттик маданиятты түзүүдөгү анын коомдук-маданий функциясы туурасында омоктуу ой-пикирлер арбын эле айтылган экен. Маселен бул жагдайлар туурасында А.Токомбаев: “Кыргыз адабияты башка элдердикине караганда каймагы бузулбаган эски адабият. Бул адабияттардын арасында өтө маңыздуу, терең маанилүү сөздөр көп чыгат. Илгерки турмушубузду, кандайча жашаганыбызды ошол адабияттардан жолуктурууга болот” (2) – деп макаласында жазган. Ушундай эле чыгармачылык камкордук көп эле адабий мурастарга жасалган. Айрымдарына көзүнүн тирүүсүндө эле көмөк көрүп, кийин алардын чыгармаларын (Ы.Шайбеков (3) толук элге жеткирүүгө чоң күч жумшаган.

Аксакал акыныбыз өмүрүнүн акыркы мезгилинде өзү көп жылдар бою жактап, суук көздөн сактап келген элдик мурас “Манас” эпосунун айрым маселесине кайрылып, өз көз карашын бир нече жолу билдирген. Бул маселе акындын адабий мурас жаатындагы **төртүнчү** негизги көз карашы катары кабыл алууга болот. Бирок, ал жеке көз караш биздин баамыбызда айрым адамдар тарабынан бурмаланып, акын менен элдин ортосуна жик салууга катуу аракеттер жасагандыгы кийин гана билинип отурат. Эл акыны А.Токомбаев бул маселеде өз оюн, көз карашын элге жеткиликтүү, туура түшүндүрүүгө мүмкүндүк алалбай кеткендей туюлат. Биз үчүн мына ушул жагы өкүнүчтүү. Бул маселе бүгүнкү күндө айрым инсандар (Т.Токомбаева, А.Стамов, Б.Бейшеналиев ж.б.) тарабынан туура чечмеленип, эл акынды толук түшүндү деп ойлойбуз.

“...Жеке адам өзү шумдук гениалдуу болгон күндө да далай запкыларды тартып, кылымдардын түпкүрүнөн бери аздектеп алып келаткан мурасты менменсине карашып, андан атайылап саясий кемчилик издеш – эң эле жарамсыз иш...” (Токомбаевге жооп // Кырг. маданияты, 1987, 10-сентябрь).

Элибизде 1987-жылдын күз айларында адабий чөйрөнү солк эттирип, карапайым калкты таң

калтырган «Токомбаев “Манаска” каршы чыгыптыр» деген уу-дуу кеп жүрдү. Улуттук сыймыгыбыз болгон улуу мурасыбызды танганы эмнеси деп эмгектеген карыдан эмчектеги балага чейин кары акыныбызды жектеп, төө бастыга алдык. Бирок арадан убакыт өткөндө, ак-караны ылгабай айрым чагымчылардын “укмуштуудай” жалааларынын курмандыгы болгонубузду сезип, бармагыбызды тиштедик. Чагымчылар жана алардын башында тургандар мында бир нерсени этибарга алышпаптыр. Ал болсо, тарых, архивдеги документтер. Аларды териштирүү, айкындыкка чыгаруу биздин милдетибиз. Анда эмесе А.Токомбаев “Манас” эпосун изилдөөгө кандайча киришкендиги тууралуу сөз кылалык. Болочок акын бала кезинен эле өз элинин оозеки чыгармачылыгына, бөтөнчө “Манас” эпосуна бериле кызыгат. Урак аттуу манасчыдан уккан эпостун үзүндүлөрүн үйрөнүп да алат. Билгендери негизинен эпостун “Семетейинин” окуяларынан турган. 1916-жылкы улуттук-боштондук көтөрүлүштө эл менен бирге томолой жетим Аалы Кытайга барып, ачарчылыкта эпостун окуяларын айтып кайыр сурап жан баккан. “Тилемчи катары эпостон билгендеримди кайра-кайра кайталап, көп айткандыктанбы, алар эстен кеткис болуп калыптыр. Бардыгы күнү бүгүнкүдөй эсимде. “Семетей” эпосунун кыскартылган вариантын мен түзбөдүмбү. Эсимде сакталган окуяларымдын айрым ыр түрмөктөрүн эпостун чыккан китебине да коштум”, - деп акын бир маегинде эскерген. Дал ушул ойду кийин бала кезинен “Семетейге” берилгендигин, айрым бөлүгүн жатка билип айткандыгын “Манас” эпосунун элдүүлүгү жөнүндөгү маселеге карата” (4) деген макаласында сыймыктануу менен жазган. Ошондон улам Аалы окуп кетип, жазуучулук ишке киришпесе чоң манасчы болбосо да “семетейчилердин” катарына кирип калышы толук ыктымал эле деген ойдобуз. Сабатсыз, илим-билимден кабары жок кезде А.Токомбаевдин эпостун үзүндүлөрүнөн айтып, аны менен эле чектелип калбагандыгын айта кетүүгө тийишпиз. 1924-жылы Ташкенде окуп жүргөн кезде САКУнун газетасына эпостун “Семетей” бөлүгүнөн Айчүрөктүн түшүн

жарыялаган. Түштө Айчүрөктүн ички толгонуулары өтө кызыктуу, көркөм алынган. 1923-жылы “Чолпон” аттуу казак журналына “Курманбек” эпосунун кара сөз түрүндөгү текстин да А.Токомбаев биринчи жарыялаган. Бул дагы эле акыныбыздын өз улутунун өткөндөгү мурастарын өздөштүрүп алууга алгачкылардан болуп чыйыр салгандыгын ырастайт. Мына ушул мезгилден баштап эле А.Токомбаев кыргыз элинин улуу мурасы “Манас” эпосун изилдөө, пропагандалоого баш-оту менен киришет.

1934-жылы Бүткүл Союздук жазуучулардын биринчи съездинде чыгып сүйлөгөн сөзүндө А.Токомбаев “Манас” эпосу жөнүндө кыскача билдирген. Ошентип ал жазуучуларды ар кыл маданий кызматкерлерди, окумуштууларды бүткүл союздук аудиториялык “Манас” эпосу менен биринчи тааныштырган. Ошондон баштап акын кыргыздын өткөндөгү маданияты “оозеки чыгармачылыгы жөнүндө жазган ар түрдүү очерктеринде, публицистикалык макалаларында “Манас” эпосун калайыкка жеткирип турган. Мындан тышкары “Манас” эпосунун сюжетин пайдаланып көркөм чыгармаларды да жаратканын өзгөчө белгилей кетсек болот. Алсак, кыргыз маданиятынын тарыхында классикалык опера катары калган – Манас операсынын либреттосун акын К.Маликов менен бирге жазышкан деле ошол А.Токомбаев. Ушунун өзүнөн эле “Манас” эпосу акындын бүт чыгармачылыгына бекем сиңип, чырмалышып кеткенин көрсөк болот. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында бүт өлкө боюнча патриотизм күн тартибине курч коюлуп турганда акын “Жыйырма сегиз баатыр” деген айтылуу поэмасын жазды. Анда Москваны, ошол кездеги биздин борборубузду фашисттерден коргоодогу жердешибиз, генерал-майор Панфиловдун дивизиясынын жоокерлери баатырларча салгылашып жатып жанын кыйган эрдиктери поэмада көркөм сүрөттөлгөндүгү белгилүү. “Манастын” сюжетинен алынып, анын стили, ар кыл мотиви чеберчилик менен ийкемдүү колдонулгандыктан коомчулукка жакшы пикир калтырды. Чыгарма жаратар замат эле ырчылар, эл арасына “Манас”

айткансып көпкө күпүлдөтүп айтып жүрүшкөнүн азыр да карылардын оозунан уксак болот. Ошентип, калайык-калктын, айрыкча майдандагы жоокерлердин патриоттук сезимин көтөрүүдө А.Токомбаевдин “Жыйырма сегиз баатыр” чыгармасы өз салымын кошкон.

40-жылдардын акыры менен элүүнчү жылдын башталышын кыргыздын маданий чөйрөсүнө кара түн түшкөн кез деп сүрөттөсөк жарачудай. Ждановдук вульгардык-социологиялык сындын куйруктары, улуттук сыймыктын маанисине түшүнбөгөн дээри жок салган нигилистери кыргыз элинин улуу мурасы болгон “Манасты” элдик эмес, бай-манаптын, феодалдык эпос деп ага каршы чыгып, суук колдорун сала баштады. 1946-жылы Москвадан С.Липкин, А.Тарковскийдин котормосунда орусча чыккан “Чоң казат” китебине кыйраткан сынды Г.Нуров жазып, Сагымбай Орозбаковду улутчул, динчил, бай манапчыл, реакциячыл манасчы катары көрсөткөн. Улуттук нигилизмдин духунда жазылган бул макаланы партиялык төбөлдөр да колдоп чыгышкан.

Ошентип, “Манас” эпосунун тагдыры кылдын кыры менен бычактын мизинде кылтылдаган татаал учурга туш келген. 1952-жылы жергиликтүү жана борбордук басма сөздөргө “Манас” эпосуна арналган талкуу уюштурулган. Мына ушундай кырдаалда эпоско шек келтирген сындын туура эмес экендигин А.Токомбаев “Манас” эпосунун элдиги жөнүндө” аттуу мазмундуу макаласында жазып чыккан. Анда эпосто, анын жалпы мазмунунда байыркы элдин тилеги, келечекке умтулушу, улуулардын биримдиги жогорку көркөмдүктө ажайып сүрөттөөлөрү баса белгиленет. Токомбаев “Манасты” кыргыз поэзиясынын башаты” деп атап, анын идеялык-эстетикалык баа салмагын жогору баалайт. Акын “Манастын” бир окуясы “Чоң Казат” менен бүт эпостун тагдыры чечилбестигине да көңүлдү айрыкча бурган. Эпостун ар бир окуясына өзүнчө карабай, анын өзүнчө бир бүтүн чыгарма катары изилдегенде гана туура бааланышына өзгөчө басым жасаган. Ошондой эле эпос кылымдардын түпкүрүнөн бери аздектелип, сакталып, далай мезгилди басып келген

байыркы жомок болгондуктан, ага ар кыл өзгөрүүлөрдүн, кошумча-алымчалардын болушун мыйзам ченемдүү көрүнүш деп далилдөөгө аракеттенишет. Көрүнүп тургандай, А.Токомбаевдин бул макаласы эпос жөнүндөгү принципиалдуу, объективдүү, калыс пикирин айткан. Андан кийин 1952-жылы Фрунзе шаарында чакырылган илимий конференциясында окумуштуулардын алдында чоң доклад менен чыгып, ушакчыларга катуу сокку уруп “Манасты” арачалап калган илимпоздордун ичинде А.Токомбаев да болгон. Бирок бул конференцияда эпос элдик чыгарма катары таанылса да “Манастын” жүз томдук китебин жарыкка камдап жаткан окумуштуулар Т.Байжиев, З.Бектенов саясий айып менен камалып кетишкен. Акындардын чыгармачылыгына арналган окуу китебинде Сагымбай Орозбаковдун аты да аталган эмес. Ушундай “коркунучтуу” катаал кырдаалда “Манас” эпосу жөнүндө дале биринчи макала жазган Аалы акын болгон. Анын 1955-жылы 30-октябрда “Кызыл Кыргызстан” гезитине “Манас” эмне деген сөз?” деген макаласын илимий мүнөздөгү макала десек жаңылышпайбыз. Анда А.Токомбаев эпостун башкы каарманынын ысмын чечмелөөгө атайы көңүл бурган. А.Токомбаев “Манас” деген сөздүн маанисин байыркы чыгыш маданиятынан, чыгыш тарыхынан издейт. Алсак, автор чыгыш элдеринин эң байыркыларынын бири индустардын “Рамаясында”, “Манас” деген ысым кездешери белгиленет. Индустардын эпосунда Манас эки мааниде айтылат экен. Биринчиси – жан, жүрөк, акыл, дух. Экинчисинде - көлдүн атын туюнтат.

Кыскасы кыргыздардын айтылуу баатырынын Манас аталышы жана инди элинин сулуу көлү, жан акыл, дух өндүү сөздөрү түпкү мааниси жагынан А.Токомбаевдин ою боюнча бекем айкашып турат. Демек, окумуштуулардын арасында азыркы учурда кеңири жайылган бул гипотезаны эң алгачкылардан болуп сунушка кийирген А.Токомбаев экенин моюнга алабы.

87-жылдары А.Токомбаевге Сагымбайдын вариантын жактырбайт, ага саясий айыптарды коюп,

колдонуудан алып салууга тырышкан деген дооматтар коюлганы белгилүү. Бул дооматтар жөнү жок асылган куру жалаалар болчу. Аалы эпостун эң көркөм вариантынын автору Сагымбайдын чыгармачылыгын эч качан танган эмес. Сөзүбүз далилдүү болсун үчүн фактыларга, “Манас” эпосунун 58-60-жылдарда басмадан чыгарылган бириктирилген вариантына кайрылалы. Эпостун бул басылышына Аалы редколлегия мүчөсү жана эпостун экинчи бөлүмүнүн түзүүчүсү катары катышкан. Биринчи бөлүм эки китептен түзүлгөн. Эпостун бул басылышы жалпысынан С.Орозбаков менен С.Каралаевдин вариантынын негизинде түзүлгөндүгүн белгилей кетүүгө тийишпиз. Ошонун ичинен “Манас” бөлүмүнүн жалпы көлөмүнүн 50 пайызы бүт бойдон Сагымбайдын вариантынан алынган. Бул жөн гана сырткы көлөм эмес, эпостун бүткүл маани-мазмунуна түздөн-түз көрүнүш. Редколлегия эпостун түйүндүү сюжеттик мотивдерин түзүүдө С.Орозбаковдун вариантына түздөн-түз негизги таяныч жасаган. Келечекте эл баатырынын төрөлүшү, Алооке-Шоорук хандардын башы, Алмамбет баатырдын окуясы, Чубак менен Алмамбеттин талашы, Тал-Чокунун кереметтүү сүрөттөлүшү Сагымбайдын традициялык эпизоддорусуз “Манас” эпосу өз нарк-насилинен кемий түшөөрү айдан ачык иш. “Манастын” экинчи китебинин жалпы көлөмүнүн 60% түзгөн “Көкөтөйдүн ашы” окуясынын өзү эле не деген керемет! Эпостун мына ушул бүткүл берметтери Сагымбай Орозбаковдон, анын эң бай көркөм казынасынан алынып олтурат. Ошентип, А.Токомбаев бириктирилген варианттын редколлегиясынын мүчөсү катары Сагымбай айткан текстти жана анын бириктирилген вариантка киргизилишин активдүү колдоого алган жана кубаттаган. Аалынын элине сиңирген ушул эмгегин аны аябай каралаган макалада да бекеринен моюнга алышкан эмес. Канткен күндө да Токомбаев өз кезегинде эпостун бириктирилген вариантына кызмат көрсөткөндүгүн, аны адилетсиз сындардан коргогондордун бири эмес беле.

Акыйкатта А.Токомбаев “Манас” эпосуна каршы чыккан эмес. Бар болгону Сагымбайдын

вариантындагы диндик мотивдер өтө күчтүү экендиги баарыбызга белгилүү. Бул манасчынын динчил, такыба адам болгондугу менен түшүндүрүлөт. Булар жөнүндө 1952-жылкы конференцияда кең-кесири сөз болгон. Ошондуктан Аалы Токомбаев улуттун сыймыгы “Манаска” каршы деген чуулгандуу компания барып турган жүзү каралык эле. Кошоматчылар менен чагымчылар Аалынын Манастын аты менен район, конфет, аэропорт ж.б. аталышына катуу каршылык көрсөтүшүн да чоң күнөөлөп чыгышты. Акыйкатта, ошол майда-барат объектилерге улуу Манастын атын коюу менен эпостун баркын кетирип ала жаздадык. Бекеринен кыргыз эли айкөлдүн ысымын уулдарына эч качан койбой, арбагын ызатташкан бекен?

Сөз оролу келгенде айта кетчү нерсе, Аалы Токомбаев баштаган акын-жазуучулар: К.Тыныстанов, С.Карачев, Ж.Бөкөнбаев, М.Элебаев, К.Баялинов, К.Маликов жана башкалардын өмүрү, чыгармачылык жолу эң татаал, эң катаал шартка туура келди, башкача айтканда бүгүн биз жашап жаткан мамлекеттин жерпайын түптөө милдети ошол муундагылардын моюнуна жүктөлдү. Андыктан алардын ар бири бир эле убакта жумушчу да, дыйкан да, жоокер, агартуучу да, акын-жазуучу да, саясатчы да болуп эң оор, өтө жоопкерчиликтүү миссияны өтөөгө мажбур болушту. Анткени замандын талабы, мезгилдин чакырыгы ошондой эле.

Аалы Токомбаевдин коомдук ишмердүүлүгү 1924-1927-жылдары САКУда окуп жүргөн студенттик кезинен эле башталат. Ал убакта саясий агартуу жана маданий курулуштагы айрым муктаждыктар карандай ыр жазуу муктаждыктарынан алда канча күчтүү эле. Жаңы доордун түпкү максаттарынан жана учурдагы милдеттеринен аздыр-көптүр кабардар болгон соң, жан дилинен революциялык духту белгилүү өлчөмдө сиңирген соң алар өздөрүн кыргыз эмгекчилеринин алдыңкы өкүлдөрү деп билишип, совет бийлигинин жалындуу жоокерлери, пропагандисттери жана агитаторлору катары чыгышкан. Аалы Токомбаев студенттик курагында жаңы бийликтин агитатору катары кыргыз жерин көп кыдырган. Окуусун

аяктагандан кийин Аалы Токомбаев маданият жана билим алуу тармагындагы алдыңкы кызматкерлердин катарына кошулат. Алгач ал элдик билим берүүнүн Кант бөлүмүндө башчы болуп иштеп, кийинчээрек 1929-жылга чейин республикалык “Кызыл Кыргызстан” газетасынын жооптуу редактору болуп иштеген.

30-жылдардын ичинде А.Токомбаевдин калемгерлик кадыр-баркы айрыкча өсүп, чыгармачылыгы пролетарчыл деп табылып, адабий чөйрөдөгү позициясы артып, жаш акын-жазуучулар үчүн бийик жана айныбас өрнөк сымал бөлүнүп калган. Экинчи жагынан, Аалы совет доорундагы жаш жазма адабияттын улуу муундарынын алгачкы негиздөөчүлөрүнүн бири катары коомдук саясий-идеялык жана маданий-адабий күрөштөрдүн чок ортосунда жүргөн, кыйлалаган ар кандай күрөштөрдүн жеңүүчүсү, жаңы турмуштун берилген калемгери катары таанылган. Мына ушундай ички-тышкы себептерден улам А.Токомбаев коомдук-саясий, маданий жана адабий авансценага башкаларга караганда эрте чыккан. 1927-жылы 5-ноябрда “Кызыл учкун” адабий ийрими дүйнөгө келди. Ага кыргыз агартуу институтунда жана басма сөз мекемелеринде иштеген адабият талапкерлери негиз салды. А.Токомбаев мына ушул ийримдин жетекчиси катары шайланып, көп иш жасаган. “Кызыл учкун” кыргыз жазуучуларынын эң биринчи уюмдашкан бирикмеси болуп, жаш калемгерлердин кесиптик аң-сезиминин ойгонушуна, кадыресе адабий чөйрөнүн калыптанышына, жаңыдан көз жарган адабиятыбыздын телгичип кетишине белгилүү даражада таасир тийгизди” (5). “Кызыл учкундун” ошол кездеги активдүү мүчөлөрү М.Элебаев, К.Баялинов, К.Жантөшев, Ж.Бөкөнбаев, Ж.Турусбеков, К.Маликов, У.Абдукаимов, А.Осмонов, Т.Сыдыкбеков, Р.Шүкүрбеков ж.б. 20-жылдардын аягында уюшулган Кыр АППтын (Кыргыз пролетар жазуучуларынын ассоциациясынын) жана 30-жылдарда уюшулган Кыргызстан жазуучулар союзунун негизин түзүштү.

Адабияттын турмуш менен байланышы жана аткара турган алдындагы милдеттери башкаруунун жаңы формасын талап кылаары айкын. Бирин-серин уюшулган “Кызыл учкун” баштаган кружоктор (алардын саны республикада 23кө жеткен) бири-бири менен тыгыз байланышта болбой, адабий кыймыл чачкын, системасыз жүрүп жаткан. Ошондон улам, 1930-жылы РАППтын системасына карап КырАПП түзүлөт. Ал адабият ишмерлеринин башын бириктирүүдө белгилүү салым кошконуна карабастан, республикадагы чыгармачыл күчтөрдү өз бооруна толук тартып, саясий-идеялык жактан уюштурууда сейрек мамиле жасай албады. 1932-жылдын 23-апрелинде «ВКП (б) БК адабий көркөм уюмдарды кайра куруу жөнүндө» токтом кабыл алып, ага ылайык ВКП(б)нын кыргыз обкому ушул эле жылдын июнунда Кыргыз пролетардык жазуучулардын ассоциациясын (Кыр АПП) кайра уюштуруу жөнүндө чечим чыгарды да, ушуга удаа кыргыз жазуучуларынын биринчи конференциясы чакырылды.

Ошентип, Кыргызстан Жазуучулар союзу уюшулат. Анын I съезди 1934-жылдын 25-26-апрелинде өтүп, анда союздун башкармалыгына А.Токомбаев шайланат. Баса ал буга чейин центризмдин кыргыз секторунун редактору, Кыргызмамбастын редактору болуп иштеп турган. Ал эми 1931-жылы уюшулган “Чабуул” журналын негиздеп, анын башкы редактору болуп иш алпарган. 1933-жылы республикада Аалы Токомбаевдин чыгармачылыгынын жана коомдук ишмердүүлүгүнүн 10 жылдык юбилейинин күндөрү кеңири майрамдалган эле. Бул жөнүндө “Правда” газетасы минтип жазган: “Жазуучунун Кыргызстанда бүткүл эл майрамдаган 10 жылдык юбилеи – анын чыгармаларынын Советтик Кыргызстандын эмгекчилер массасына жана анын чегинен тышкары жакка да кеңири тарагандыгын көрсөттү” (6).

1935-жылы ВКП(б)нын Кыргыз обкомунун бюросунун чечими менен он жети адамдан турган “Манас” эпосун чыгаруу үчүн редакциялык коллегия бекитилген. Анын жамаатына Исакеев, Токомбаев,

Юдахин, Жумабаев, Рахматуллин жана башкалар кирген. Тилекке каршы булардын максаты орундалган эмес. Анткени сталиндик репрессия башталып ушул адамдардын көпчүлүгү камалып кетишкен. Алар камакта отурушканда НКВДнын шумпайлары мурдунан жетелеп жүргөн “активдүү патриоттордун” койнунда катылган котур таштары дайыма даяр болуп, кимди ур десе, ошону жабылып “таш бараңга” алуу өзүнчө адат болуп калган. Кубанычбек Маликов “Манас” деген макаласында эпостун бүт оорчулугун тартып, жан аябай эмгектенген алгачкы редколлегиясын: Белоцкий, Аммосов, Ысакеев, Токомбаев, Жумабаевдер элдин көзүнө куру кыйкырган болуп, иш жүзүндө “Манасты” чыгарууда зыянкечтиктен башка эчтеке кылышкан эмес деп элдин баарын “Көк союл менен көк эшекти жонго чапкандай” кылган (7).

Ошентип репрессиянын кандуу капшабы көрүнүктүү коомдук ишмер Аалы Токомбаевди да кайсалап кеткен. Ага ириде “Правда” гезитинин 1937-жылдын 4-августундагы “Коммунисттердин кабары менен эсептешпейт” жана 31-августтагы “Буржуазиячыл-улутчулдар” деп аталган макалалар, андан көп өтпөй кабыл алынган Кыргызстан КП БКнын бюросунун чечими негиз болуп берген. Мына ушул токтомдун жетинчи пункту “Активдүү улутчулдар катары колдоо болгон материалдарга байланыштуу Жумабаев менен Аалы Токомбаев Москвадан чакыртылсын жана алардын партиялуулугу жөнүндө маселе каралсын” деген бүтүм чыгарган. Бул чечим белгилүү акынды түрмөгө отургузганга мажбурлаган.

Коомдук-саясий турмуштан мына ушундай окуя А.Токомбаевге, анын чыгармачылыгына “жаңыча, большевиктик” “сынчыл көз караш” менен кароого, аны башкача “жетик өнүгтөн баалоого” себепчи болду. Бул багытта алгач жол салган авторлордун бири катары Т.Үмөталиев басма сөз бетине “Жазуучулар союзундагы чириктер” (Ленинчил жаш, 1937, 21-сент.) аттуу макаласын дароо жарыялаган. Андан көп өтпөй Ж.Бөкөнбаевдин “Адабияттагы улутчулдукту аягына чейин талкалоо

керек” (Ленинчил жаш, 1937, 23-сент.), М.Элебаевдин “Дагы адабияттагы чириктер жөнүндө” (Ленинчил жаш, 1937, 6-окт.) аттуу макалалары жарыяланган. Мына ушул материалдардын дээрлик бардыгында ошол таптагы чыгармачыл кыргыз интеллигент алдыңкыларынын дээрлик бардыгы контрреволюциячыл-улутчул, троцкисттер катарында саясий айып алган. Т.Үмөталиев мындай деп жазат: “Контрреволюциячыл-улутчулдар Аалыны өздөрүнүн таасири астында жыгышып, менменсинүүчүлүк, кенебестик оорулары менен ууландырышкан. А.Токомбаев жалгыз гана Тойчинов менен эмес, кийинки кездерде бир канча буржуазиячыл-улутчулдар менен байланышып, аларды жазуучулар союзунун тегерегине топтой баштаган. Кыргыз элинин душманы Токчоро Жолдошев жазуучулар союзунун башкармасынын мүчөсү болуп келген. Партиядан чыгарылган улутчул Көкөнов жазуучулар союзунан жардам алып, ар күн сөөк аңдыган итче Токомбаевдин кабинетинин эшигинен кетпейт. Сокулуктан чыккан манап, совет өкмөтүн көргүсү келбеген душман Бөрү Кененсарин да Токомбаев менен байланышы жаман эмес, ал экөө бирге беш бармак жешип, тамашалашып жүрүшөт” (8).

Байкалып тургандай А.Токомбаевге жалаа жабуу, анын улутчулдук бет пардасын ачуу үчүн айрым кургак конкреттүү, аталбаган жана тандалбаган деталдар кызмат кылат. Эмоционалдуулук, субъективдүү көз караштар анын чыгармачылык өнөрканасын аныктоочу башкы критерий сымалында роль ойнойт.

Эмнеси болсо да каргашалуу мезгилдин эпкини А.Токомбаевдин жеке тагдырына, чыгармачылык жолуна кыйла из калтырып кеткенин ачык айта жүрүшүбүз керек.

НКВДнын түрмөсүндө туура эки жыл кыйналгандан кийин А.Токомбаев акталып чыгып, кайрадан коомдук турмушка активдүү аралаша баштады. Ал жазуучулар союзунун төрагасынын креслосуна кайрадан отурган, “Манас” эпосун жарыкка чыгаруу боюнча түзүлгөн экинчи редколлегияга мүчө болуп кирген. Бирок эпостун

бактысына каршы Улуу Ата Мекендик согуш башталып калып эпос экинчи ирет жарык көргөн эмес. Согуштун биринчи күндөрү эле Аалы Токомбаев өз эрки менен фронтко жөнөтүүнү сурап арыз жазган. Бирок анын көрүнүктүү коомдук ишмердүүлүгүн бийик санашып, өкмөт башчылары аны аскерге жиберүүдөн баш тартышкан. Ошентип Аалы Токомбаев уруш мезгилинин эң оор жылдарында кыргыз адабиятынын ишин токтотпой, жандандырып, өнүктүрүп туруу милдети жүктөлгөн.

1949-жылы Аалы Токомбаев жазуучулар союзунун төрагалыгынан өз арызы менен бошонуп, “Советтик Кыргызстан” гезитинин редактору болуп дайындалат. Ошондой эле СССР Илимдер Академиясынын кыргыз филиалынын тил адабият жана тарых институтунун директору болуп иштейт.

1958-1960-жылдары “Манас” эпосунун бириктирилген варианты жарыкка чыккан. Эпостун бул басылышына Аалы редколлегиянын мүчөсү жана эпостун экинчи бөлүмүнүн түзүүчүсү катары катышкан.

Коомдук ишмер катары Аалы Токомбаев жаш жазуучулардан материалдык-социалдык жардам, кеп кеңештерин аяган эмес.

Кыргыз адабият таануу илиминде А.Осмоновдун адабий майданга кандайча келгендиги тууралуу көп эле изилденгендей көрүнгөнү менен али айтылбай, көмүскөдө калган арбын эле деталдар бар экен. Атап айтканда, жаңыдан гана калем кармап, көркөм чыгарма жаратууга аракет кылып жүргөн жаш талапкерге дамаамат сүрөөнчү, демөөрчү күч болуп, туура багыт көрсөтүп берген жазуучу устаттардын Алыкулдун тагдырындагы ролу тууралуу али жетишерлик айтылбай келгендиги өкүнүчтүү.

Алыкулдун шыгы ойгонуп, адабий чөйрөгө аралаша башташы 30-жылдардын башында Фрунзеде окуп жүргөн кезине туш келгендиги белгилүү. Педтехникумдагы курдаштарына көргөзбөй жазып, түйшөлүп жүргөн кезинде ага ошол кездеги элге таанымал болуп калган А.Токомбаев менен жакындан таанышуу чоң ийгилик болуп берген көрүнөт. Бул тууралуу акын кийинчерээк 1947-жылы жазылган

“Менин автобиографиямда” кең-кесири эскерет: “Эң биринчи эле Жусуп Турусбеков менен жакын болдум. Бир күнү ошол акынга ыр алып барып берсем окуду да “сенин ырларың” дурус экен, мен Аалы Токомбаевге айтайын жана эмки жекшембиде окуучуларды чогултуп тур, мен барып жыйналыш өткөрөм дей салды. Көп узабай Аалы Токомбаев менен жолугуштум, ал кишиден да мактоо угуп аябай кубандым.

1932-жылы ооруп айылга кеттим, кайра кайтканда ошол кездеги жазуучулар союзунун төрагасы А.Токомбаев мага жакшы жардам кылып, “Чабуул” журналына орноштурду. Бул мезгил менин болочогумдун чечкиндүү жылы болду. Себеби эгер журналга орношпой калсам айылга кетмекмин...”

Ошентип илээшип алган оорусу окууга кедерги келтире баштаганда, 1932-жылы педтехникумду таштап айылга кетсемби деп арсар ойдо, ара жолдо турганда Токомбаевдин жакшы жардамы болочок акындын келечеги үчүн чечүүчү роль ойногондугун Алыкулдун бул абзацка өзгөчө басым кое белгилеп, үч чекит койгонуна эле байкасаң болот. Баса, Осмоновдун биографиясындагы ушул чечүүчү мезгил тууралуу А.Токомбаевдин да кийинчерээк эскерип жазганы жарык көргөн: “Алыкулду мен биринчи көргөндө мага эң эле оор таасир калтырганын эч убакта унута албаймын. Өнү сертирээк, өтө жупуну кийинген окуучу менин көзүмө бечелди элестете койду. Бастек бойлуу, курсактуу, эң эле арык, мойну ичке, манжалары башка кишилердикидей шадылуу сезилди. Ал өзүнүн оорукчандыгын, сабакка жетише албай калгандыгын айтты: “Караша турган бир тууганым жок, Караколдо жек-жаат эжелерим бар экен, ошого барайын дедим эле, анан муну силерге көрсөтөйүн дедим эле” – дегени эсимде. Мен анын ыры жөнүндө эмне айтканым азыр эсимде жок. Мен анын саламаттыгы жөнүндө, кантип жашоо жөнүндө ойлондум. Анан көңүлүн көтөрүш үчүн өзүмдүн баянымды айтып, эң мурда өзүңө-өзүң ишен, турмуштун көзүн таппасаң, белгилүү багыт албасаң, ачуу-таттууну татпасаң максатыңа жетпейсиң деп, жаңы эле жазып бүткөн

ырымдын маанисин кайталап кеңеш берген болдум. Калим Рахматуллин, Мухамбет Дөгдүров, Өмүркул Бир ай чамасында Алыкул кайра келди, кебетеси Жакишев боло турган. Алар менен макулдашып, жок баягыдан төмөн болбосо, жогору эмес. Беттеринин жерден кызмат таап, Алыкулду “Чабуулга” оттору сыйрылып, көздөрү ого бетер мунайыңкы. орноштурдук. Алыкул ошол күндөн тартып “Мага караша турган жакындарым жок экен, жүдөп сүйгүнчүктүү жаштардын бири болуп, адабий кеттим” деди. Мени менен эсептешкен кеңешчилерим майданга келди” (0).

Адабияттар

1. Никитин П., Токомбаев А., Юдахин К. Унутулган байлык // Литературная газета, 1956, 21-июнь.
2. Токомбаев А. Эл агартуу бөлүмү назарына алынсын. Китепте: Кыргыз адабий сынынын тарыхы. – Бишкек, 1992, 89-бет.
3. Токомбаев А. Ы.Шайбеков жана анын чыгармачылыгы. Ысактын ырлары. –Фрунзе, 1955.
4. Караңыз: Китепте: Манас героический эпос киргизского народа. –М., 1961, 187-б.
5. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. –Фрунзе, 1987, 1-том, 43-44-б.
6. Правда, 1935, 14-октябрь.
7. Маликов К. Манас // Кызыл Кыргызстан, 1937, 31-декабрь.
8. Токомбаев А. Эстеликтен. Китепте: Алыкулга гүлдесте. –Фрунзе, 1975, 10-б.

Орозбек кызы Эльнура,

*Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура
университетинин окутуучусу*

«СЕЙТЕК» ЭПОСУНУН ВАРИАНТТАРЫНДАГЫ АЙРЫМ ӨЗГӨЧӨЛӨНГӨН БЕЛГИЛЕР

Орозбек кызы Эльнура,

преподаватель Кыргызского Государственного университета Строительства, Транспорта и Архитектуры
ОТДЕЛЬНЫЕ ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ В ВАРИАНТАХ ЭПОСА " СЕЙТЕК»

Orozbek kyzy Elnura,

lecturer at Kyrgyz State University of Construction, Transport and Architecture

INDIVIDUAL DISTINCTIVE FEATURES IN THE VERSIONS OF THE EPOS " SEYTEK»

Аннотация: Макалада “Сейтек” эпосунун варианттарындагы айрым өзгөчөлөнгөн белгилер тууралуу кеп болот. Бөлүмдөрдүн арасындагы бирдей сюжет, бири-бирине окшош кырдаалдар, ал тургай бирдей персонаждар дагы талдоого алынат.

Түйүндүү сөздөр: Үчилтик, эпос, эпостун варианттары, сюжеттик негиз.

Аннотация: В статье речь идет об отдельных отличительных признаках в вариантах эпоса "Сейтек". Анализируются одинаковые сюжеты между главами, схожие ситуации, даже одинаковые персонажи.

Ключевые слова: Трилогия, эпос, варианты эпоса, сюжетная линия.

Abstract: In this article we are talking about the individual features of the versions of the epos "Seitek". Analyzed the same subjects between chapters, similar situations, even the same characters.

Key words: Trilogy, epic, variants of epic, storyline.

«Сейтек» «Манас» үчилтигинин нукура, чыныгы корутунду бөлүмү экендигине көпчүлүк варианттарда бирдей маани берилип, идеялык-тематикалык жалпылык жана каармандын керт башына биографиялык циклде жыйнакталган эпикалык окуялардын уланышы күбө болот. Башкача айтканда, Манастын уулу Семетейден курсакта калган Сейтектин төрөлүшү, анын кийин жетилип бөтөн жерден башын бошотушу, эли-жерине көчүп келиши, үйлөнүшү, душмандарынан атасынын өчүн алып ички-тышкы душ-мандарды жеңиши «Сейтек» эпосун генеалогиялык принципте ишке ашкан оригиналдуу чыгарма деңгээлинде көрсөтүп турат. Демек, адамзаттын акыл-эси жаралгандан тартып аны кубантып, кайгыртып, күрөшкө үндөп отурган көз каранды эместик идеясынын муундан-муунга эстафета катары өтүп келгендигинин айкын күбөсү - «Манас» трилогиясынын «Сейтек» бөлүмү – үчилтик чыгарманы корутундулоочу эпикалык чыгарма

катарында өзгөчө мааниге ээ. Ал трилогиянын башынан бери келе жаткан көрүнүктүү окуяларды бүтүрө сүрөттөө менен бирге, айрым өтмө каармандардын тагдырларын аягына жеткире көркөм чечет. Ошондуктан, бөлүмдөрдүн арасында бирдей сюжет, бири-бирине окшош кырдаалдар, ал тургай бирдей персонаждар катышат. Адатта, элдик эпос башкы каарманды башкаларга үлгү болгондой кылып, патриоттуулук, гумандуулук, баатырдык өндүү элдик идеалдар менен толук жабдыт. Ошондой болсо да трилогиянын бүткүл турпатын түзгөн ушулар гана деп айтыш жетишсиз болор эле. Анткени, бири-бири менен байланышкан көптөгөн персонаждардын турмушу, жеке тагдыры ар тараптан кеңири сүрөттөлүп, жалпы трилогияга компакттуулук берип тургандыгы талашсыз. «Манас» трилогиясындагы биринчи (Каныкей, Бакай), экинчи (Семетей, Айчүрөк, Күлчоро) муундагы каармандар «Сейтек» эпосуна атайын өз милдеттери менен өтө

чеберчиликте өткөрүлгөн каармандар. Алар алдына коюлган максаттары аткарылганда гана күрөш жолун кийинки жаңы муундун өкүлдөрү, өзүлөрүнүн жаңы укум-тукуму болгон Сейтек, Акжолтойго калтырышып кайып болушат. Ал эми «Сейтек» эпосун өзүнчө чыгарма деңгээлине жеткирип турган мына ошол кийинки муундун өкүлдөрү. Аларды жеңишке шыктанта турган мурдагы ата-бабасынын деми, эпостогу аткарган иштери.

Трилогиянын экинчи бөлүмүндөгү башкы каарман Семетей бизге өзүнүн адилдиги, тууралыгы менен таанылган, атасынын ишин улантып, өз эли жеринин көз карандысыздыгы, биримдиги үчүн аянбаган баатыр катары белгилүү болсо, «Сейтек» эпосундагы баш каарман Сейтектин милдети бир аз башкачараак. Бул бөлүмдүн башында эле кайып болуп дайынсыз жоголгон Семетей кайрадан элге кошулмайын экинчи планда турат. Калыбына келгенден тартып кайрадан эле элинин намысы, кызыкчылыгы үчүн күрөштөргө тынымсыз катышып, Желмогуз уулу Сарыбай менен жекеме-жеке сайышка түшкөнүн көрөбүз. Кантсе да бул бөлүмдүн («Сейтек») сюжеттик негизин анын башкы өз каарманы ээлөөгө тийиш болгондуктан, Семетей баары бир эле мурунку эпикалык деңгээлине көтөрүлө албайт. Анын зарылчылыгы деле жок. Мына ушундай негизги маселелердин баары “Сейтек” эпосунун дээрлик бардык варианттарында бирдей чечмеленет.

Фольклористика илиминде белгиленип жүргөндөй, жаңыдан төрөлгөн бала каза болгон атасынын жанынын айланып кайрадан жарыкчылыкка келиши болуп эсептелет эмеспи. Мындай көрүшүш башка тектеш элдердин фольклорунда да кезигет. Буга айрыкча генеалогиялык циклизация принциби атайын көңүл бурат. Эгер эркек төрөлсө атасындай ааламга чуулган сала турган (кыргыздын душмандарына) баатыр болмок. Ошондуктан, эпикалык каармандын өмүрүнүн ар бир этабы жомоктук укмуштуу касиеттерге бай сүрөттөлөт. Эпостун көп варианттарында Сейтек төрөлгөндө табиятат кубулуп, жер-суу өзгөргөнү төмөнкүчө айтылат:

Күндүр-түндүр түн түшүп,

Жер айрылып, тоо урап,

Журт чуркурап эл чуулап.

Байыркы грек мифтеринен тартып көпчүлүк элдердин эпикалык мурастарында мындай кубулуш көбүнчө архаикалык типтеги каармандар жарык жашоого келгенде болору белгилүү. Мындай көрүнүштө кандайдыр бир чыгаан баатырдын туулганын кабарлаган символика бар. Сейтек Кыястын сарайында Айчүрөктүн артык касиети аркасында аман-эсен чоңоё баштагандан эле Күлчоронун оор тагдыры баланы белгисиз бир күч менен тартат. Бул күч кадимки душмандарын сары убайымга салган баатырлардын ортосундагы бир боордоштук, достук байланыштарынын бүчүрлөрү эле.

Адатта кайсы гана оң каарман болбосун өткөн турмуштан кабардар болгондон тартып эле келечектеги максатын ачык түшүнө баштайт. Эл-жерге жетүүгө, душманынан өч алууга ашыгат. Анын ар бир демилгеси жетилген чыныгы баатырлардыкындай так жана ишенимдүү. Семетей сыяктуу Сейтек да биринчи эрдигинен тартып эле традициялуу баатырдык мүнөздө тартылат. Натыйжада, Семетей атасы Манаска кандай окшош болуп төрөлсө, Сейтек Семетейге так ошондой окшош, демек Сейтек да Манастын бир көчүрмөсү. Ошон үчүн Сейтек эр жетип, эл башына келгенде Семетейдин кандай да болбосун аренадан бөлүнүп калганы оң болчу. Эпикалык каармандардагы бир жакшы касиет - ал кандайдыр бир себеп менен каруу-күчтөн ажырап калса да белгилүү бир убакыттан кийин кайра калыбына келет, ал турсун мурдагыдан да кубаттуурак абалга жетет. Мындай мотивдин алгачкы семантикасы да баатырдын күч-кубатынын мезгил-мезгили менен жаңырып, жашарып туруучулук касиетине таянган. Семетейдин Канчородон жарала-нып, эс-учун жыйалбай калганда (Мамбет Чокморовдун варианты боюнча), Көкмончок алып кетип угуу, көрүү сезимин моютуп, өлүү эмес же тирүү эмес абалда көп жыл кармап жүргөндүгү, ал ошондо жоготкон күч-кубаты үчүн Сарыбай менен кармашып жеңе албай койгондугу, эми анын уулу

каармандардын катарына кошулуусу анын ордун басып, ишин уланта турган Сейтектин эр жетиши менен акталат. Ал эми Сейтекти Семетей аркылуу Манаска окшоштуруу аракети көпчүлүк варианттарда бирдей:

Караса көздөн от жанган,
Кармаса колдон кан тамган.
Он төрт менен он бешке
Чыгаар-чыкпас жашы бар,
Ажалдан жазбас башы бар,
Бекке ылайык бети бар,
Эрге ылайык эрди бар.
Эки көзү чолпондой,
Эр Семетей султандай,
Союп каптап койгондой,
Көргөн киши тойгондой.
Айкырганда сез келбес,
Ак жолборстун сүрү бар,

- деп сүрөттөйт манасчы Шапак Рысмендеев.

Көк жалдын кара көзүндөй,
Семетейдин өзүндөй.
Көкүрөгү колоттой,
Кашкайыңкы кайран тиш
Таптап койгон болоттой.
Оозундагы илеби —

Орто белдин желиндей, - деген саптар болсо,
Саякбай Каралаевдин вариантына таандык.

Каралып жаткан бул эки вариантта тең Сейтек баатырдын сырткы кебетесине сүртүмдөр жасалганы менен экөөндө тең (биринде “сыйрып каптап койгондой”, экинчисинде “кара көзүндөй, Семетейдин өзүндөй” деп) атасына окшоштуруу аракети бар.

Кыргыз эпосторунун дээрлик баарында тигил же бул окуяны сүрөттөөдө, же айрыкча, каармандын көрүнүшүн сүрөттөөдө айтуучу көркөм каражаттардын керектүү түрлөрүн эпикалык каармандардын портреттерин, ички психологиялык абалын ачык берүү максатында («ач арстандай», «жолборстой», «камандай», «кабылан өңдүү», “көзү чоктой”, “оозу аңырдай”) жыш колдонулат. Мындай амалдар да эпостордун бардык варианттарына бирдей мүнөздүү көрүнүш.

Өрттөй көзү жайнады,
Кан ичмеси кармады.
Каалгадай кашка тиш,
Качырата чайнады, -

деген традициялуу саптар бизге Манастын портретинен бери тааныш болсо, эми жаңы бөлүмдө, мындай мүнөздөмө жаш каарманга карата айтылат. Трилогиянын бөлүмдөрүндөгү каармандардын мындай окшош берилиши, бирдей көркөм каражаттар менен шөкөттөлүшү, албетте, кокустук эмес. Манасчылар мындай ыкмага Сейтекти Манастын чыныгы небереси катары өзгөчө белгилөөдө, бөлүмдөрдүн сюжеттик схемасынын биримдигин бузбай сактоодо атайылап кайрылышат. Мындай салыштыруулар көбүнчө Семетейдин, ошондой эле Сейтектин тышкы келбетин, баатырдык кайратынын Манаска өтө окшош экендигин көрсөтүүгө кызмат кылат.

“Сейтек” эпосун изилдеген окумуштуулардын пикиринде: “Кайыпчал кызы Куялынын, ошондой эле терс каармандар: Кыяз менен Сарыбай дөөнүн образдары ич ара салыштырылып гана анализдениши керек. Алгач Куялыны карап көрөлү. Залкар жомокчу Саякбай Каралаев Желмогуз уулу Сарыбайды жеңүүдө биринчи орунга алп кыз Куялыны алып чыгуу менен, Семетей, Сейтек, Күлчоролордун барк-баасын төмөндөтпөйт. Ар бир баатырдын шартына карата калыс чечмелейт”(1.186-б).

Мурунку бөлүмдөрдө белгилүү болгондой, «Манас» үчилтигинде согуш ишине активдүү катышкан баатыр аялдар аз эмес. Куялы да ошондой жолборс жүрөк, каарман аялдардын бири. Анын эрдиги эпосто эң бир күчтүү пафос менен поэтизацияланып, жогоруда аталган персонаждардан да ашкан балбан, баатыр болуп көрсөтүлөт. Ага карата мындай мамиле баатыр уулдардан кем калышпаган мыкты аялдарга болгон элдик сүймөнчүлүктүн өтө тереңдигин далилдейт. Куялы негизинен согуш үстүндө сүрөттөлгөндүктөн, анын эрдик мүнөзүнө айрыкча күчтүү басым жасалып, аялдарга таандык сулуу өңтүсү, назиктиги жөнүндө эч нерсе айтылбайт.

Куялынын образы көбүнчө эпикалык баатыр катары традициялуу мотивдер менен коштолот. Мындай баатыр кыздардын эпикалык образы дүйнө элдеринин адабиятында да кеңири кездешет. Айрыкча, араб элдик адабиятынын таанымал каарманы Фатима (мында сөз орто кылымдардагы араб элдик адабиятынын «Жизнеописание доблестной Фатимы и повествование о подвигах ее славных предков» аттуу романы туурасында жүрүп жатат), көп жагынан Куялыны эске салып тургансыйт. Бул туурасында атактуу фольклор изилдөөчү В.М.Жирмунский мындай деп жазат: “Өзүнүн келип чыгышы боюнча ал матриархаттын турмуш-тиричиликтик мамилелерине барып такалат. Бирок жоокер кыздын үлгүсү жапайы доордун патриархалдык-уруучулук коому учурунда да (айталы, Европада, байыркы кельттерде жана германдарда) сакталат, айталы, феодалдык мамилелердин өнүгүшүнө жана аялдарды күң абалында кармоонун орто кылымдагы социалдык принциптердин расмий мусулман идеологиясынын таралышына чейинки мезгилдеги көчмөн түрк урууларынын жоокердик тиричилигинен жакшы белгилүү”(2. 439-б.).

Демек, “Куялыдай алп аялдардын келип чыгышы жана традицияга айланышы – өтө узак жана татаал процесс”. Куялынын образы эпостун мазмунуна атайылап, максаттуу түрдө киргизилгендей. Чынында Сейтек Сарыбайды жеңбеди беле, ошол боюнча калтырса да болмок. «Бирок, элдик эпостун бирден бир касиети кандайдыр бир турмуштан тышкары каармандарды мактап, даңазалай берүү эмес. Карапайым адамдардын арасында да не бир баатырлар бар экендигин көргөзүү эпостун элдүүлүгүн күчөтмөк. Дал мына ушундай образга Кайыпчал кызы Куялы кирет. Ал – кандайдыр бир чукулунан гана табыла калган образ эмес, поэманын бүткүл идеялык агымы менен даярдалган образ».

Семетейди небактан жактырып жүргөн Куялы жардамга келгенинде: «*Сарыбайды жеңсем, Семетей мага үйлөнсүн!*» – деп шарт коёт. Семетей буга кескин каршы чыгып, акырында Бакай, Каныкейдин кеңеши, Айчүрөктүн өтүнүчүнөн улам гана макул болот.

Сарыбай өлтүрүлгөн соң, убада боюнча Семетей менен Куялынын кыяматтык никеси кыйылат. Ушундай эле көрүнүштү биз Манас менен кыз Сайкалдын мисалынан да көрөбүз. Мындай учурлардын баатырдык эпостор үчүн традиция болуп калышы мыйзам ченемдүүдөй. «Анткени кыздардын Куялыга окшоп жактырганына турмушка чыгуусу – байыркы матриархаттык мамиленин көркөм чагылдышы экендиги эч кандай шек жаратпайт»(3. 23-б.). Куялынын башкы миссиясы Сарыбай дөө сымал адаттан тыш кара күчтү, залымдиктин ур-токмогун таш-талканын чыгарып жеңүү болгонунан улам, жогоруда айтылгандай, жомокто анын аялзатына тиешелүү сулуулук, наздуулук, уздуулук сапаттары айтылбайт. Башкы көңүл кыздын баатырдык, балбандык өзгөчөлүктөрүн мүмкүн болушунча толугураак, даанараак ачып берүүгө бурулат. Куялынын портрети жомокчу тарабынан чоң сүймөнчүлүк, зор симпатия менен окуянын бүткүл жүрүшүндө бери жагы эле беш-алты жолу тартылат. Анан ал портреттик сөөлөт-келбеттердин бири экинчисин кайталабай, өз-өзүнчө оригиналдуу, жогорку көркөмдүүктө сүрөттөлгөнү менен баалуу, ары кызык. Саякбайдын түзгөн портретине көңүл буруп көрөлү:

Куялы кыздын балбаны
Калкка жаңжал салганы,
Эрсинген келсе эңкейип,
Эчак сайып алганы.
Улугу дыңша улуу журт,
Көптү кыйла кара курт,
Бээжин журтка билинген,
Атын билген күйүнгөн,
Айдыңына келген жан
Аманат жандан түңүлгөн... (4. 199-б.)

Же:

Опсуз балбан Куялы
Сарыкер буудан ат минип,
Сарыкердин куйругун
Он эки бөлүп, чарт түйүп,
Көк ач албарс байланып,

Көк болот найза колго алып,
Көрсө көңүл бөлүнүп,
Көркөмдүгү, эрдиги
Кыз баатыры жыластын
Кызыл кыр тоодой көрүнүп,
Барааны башка буткулдай,
Басташканды жуткудай (200-б.).

Угуучунун үчилтик боюнча сүйүктүү каармандары Семетей, Сейтек экендиктерине карабастан, өзүнчө бир чоң галереяны түзүп турган баатыр аялдардын ичинен Куялы аттуу балбан кыздын эрдиги «Сейтекте» эң күчтүү пафос менен поэтизацияланып, жогорку аталган персонаждардан да өзгөчө эргүү менен сүрөттөлөт. Семетей, Сейтек, Күлчоро күндөп-түндөп жеңе алышпаган коркунучтуу душманды Куялы жеңет. Бирок муну менен эпос Семетей, Сейтек өңдүү баатырларды айыптап, алардын образдарына көлөкө түшүрбөйт. Тескерисинче, баатыр уулдардан калышпаган мыкты аялдарга карата түзүлгөн элдик сүймөнчүлүктүн өтө тереңдигин далилдейт. Куялы негизинен согуш үстүндө сүрөттөлгөндүктөн, анын эрдик мүнөзүнө басым күчтүү жасалып, ага таандык өң-түс, назиктик жөнүндө көп айтылбайт. Куялынын образы көбүнчө эпикалык чыныгы баатыр катары традициялуу мотивдер менен жабдылат.

Саякбай Каралаевдин вариантында гана берилген алп кыз Куялы апыргылган жомоктук белгилери бар, ата-бабанын адилет иши үчүн каны-жанын аябаган эпикалык каарман. Анын образынын эң башкы белгисин баатырдык сапат ээлейт. Ошондуктан Куялынын образында да архаикалык бир нече негиздүү фактылар учурайт.

Алтай, шор элдеринин эпосторунда башкы баатырларга ысым берүүгө өзгөчө маани берилип, бирок андай ритуал бала алты-жетиге чыкканда гана, көбүнчө анын биринчи эрдигинен кийин өткөрүлөт. Биз мындай көрүнүштү генеалогиялык циклдеги эпостордон, алардын биринчи муунга таандык өкүлдөрүнө ысым берүүдөн байкаганбыз. Мисалы, Манас, Алпамыш ж. б. Ал эми Куялы кыз үчүнчү бөлүмдө гана катышса да жогоркудай айрым архаикалык белгилерге ээ экендигин ага алты

жашында ат коюлушу, мифтик коркунучтуу душманды жеңип алышы өңдүү фактылар даана көрсөтүп турат. Эпостогу байыркы белгилерден болгон матриархаттык мамилелердин айрым жаңырыктары да ушул Куялынын образы аркылуу берилет. Мындай баатыр кыздардын эпикалык образы дүйнө элдеринде өтө кеңири орун алган матриархаттык мамилелердин таасиринин калдык көрүнүшү катары каралат.

Үчилтиктеги Сейтекти эрезеге жеткирип элине кошкон негизги өтмө каарман – Айчүрөк. Мындай жооптуу милдетти аткарууда Айчүрөктүн образындагы байыркы жомоктук катмар анын түр өзгөрткүч перилиги, адамда жок аруулугу жардамдашкандыгы шексиз. Анын образын ар тараптан калыптандырган элдик поэзия Айчүрөктү сүрөттөгөндө түрк элдерине таандык туруктуу көркөм формуладан кеңири пайдаланат. Ал Аккуу болуп учушу менен бир уруунун тотеми, касиеттеп-кастарлаган Умай энеси. Ал эми өз теңдиги үчүн күрөшкөндө, эли-журтун ойлоп түйшөлгөндө сымбатына акыл-эси төп келишкен сүйүктүү жар жана камкор эне. “Сейтек” эпосунун бардык варианттарында бирдей катышкан Айчүрөк эпостогу байыртадан келаткан, эчак калыптанып бүткөн туңгуч образдардын бири.

Айчүрөк Семетейдин өз туугандарынан куугунтук жеген баласын аман-эсен чоңойтуп элине жеткирүүдө кадимки реалдуу максат-мүдөөсү бар, элинин айыгышкан душмандарынан өч алууну эңсеген адамдардай эле аракеттенет. Ошол замандагы феодалдык бытырандылыкка мүнөздүү болгон чабылып-чачылган үй-бүлөнү калыбына келтирүүдө ал жан аябай колунан келишинче күрөшөт. Мунун мааниси жеке бир адамдын чачылган үй-бүлөсүнүн ордун толтуруу дегендик менен гана чектелбестен, андан масштабдуураак болгон ошол үй-бүлө жетектеген бир элдин, уруунун укугун калыбына келтирүү, анын эркиндигин алып берүү дегенге барабар иш эле. Ошондон улам, Айчүрөктүн көркөм образында матриархаттык белгилер канчалык орун алып турганы менен анын социалдык теги Букара

кандыгы менен байланыштырылып айтылат, б. а. Букардын каны Акундун кайыптан таап, багып алган жалгыз кызы ушул Айчүрөк эмес беле. Ал эми Бухара кандыгы тарыхта XVII—XVIII кылымдарда дүркүрөп өсүп-өнүгүүсү менен даңкталып тургандыгы белгилүү. Бул да болсо, эпикалык каарманды идеализациялоо үчүн анын башынан качандыр өткөн окуяларды, мамилелешкен адамдарды тарыхтын ар кайсы барактарынан алып конкреттештирүү мүмкүнчүлүгүнүн кеңирилигинин бир далили. Кыскасы, элдин кыялында, анын жаркын келечекке богон үзүлбөгөн үмүтүндө Айчүрөктүн башкы милдети — элге ээ болуучу баатырды тарбиялоо, кайда, кандай абалда болбосун, өзүнүн Семетейге болгон аруулугун, элге деген ак ниетин өзгөртпөй таза сактоо. Ошентип, Айчүрөктүн көркөм образына эл кубаттап, пейлинде аздектеген реалдуу ар кыл асыл идеялар топтоштурулгандыгы анык көрүнүп, каармандын өтө айлакер, акылмандыгы келишимдүү келбетине ылайык келтире иштелген. Ал бардык турпаты менен кыргыз урууларынын жалпы кызыкчылыгын, эркиндигин, бейкуттугун сактоого багытталгандыктан, Айчүрөк катышкан окуялар дээрлик бардык варианттарда терең орун алып, салтка айланып, муундан муунга таркаган. Айчүрөк да Каныкей сыяктуу эле көп түйшүккө ылайыкталып жаратылган толук кандуу эпикалык каарман. Өтмө каармандардан эпосто негизги ролдордун бири Күлчорого таандык. Күлчоро «Семетейде» атасы Алмамбет Чоң казатта каза болгондо Семетей сыяктуу эле жетим калып жетилген. Семетейдин өтө жакын адамы катарында Канчоро менен Кыястан оор запкы көрүп, Сейтектин эр жетишин чыдамсыздык менен күткөн адам. Күлчоронун «Сейтек» эпосунун башындагы оор тагдыры ички душманчылыктын кедергисин айгинелей турган чыныгы фактынын бири.

Күлчоро тирүү турганда

Кытайдын иши оңолбойт,

деп, Коңурбай чоочулаган Күлчоро Канчоронун түшүн далысы кесилип, өтө аянычтуу (дене кул) абалга дуушарланат. Ал Айчүрөк, Сейтектин жардамы менен өлүмдөн калып, Кызылсарттын даарысынан

айыгат. Күлчоронун му-рункудай баатырдыкка кайрадан ээ болушу эпос үчүн өзгөчө маанилүү. Күлчоро Сейтекти алдыга үндөп, дем-күч берген насаатчы катары да, анын колуна кол болгон баатыры катары да зарыл. Ошондуктан оор жараты менен канча жыл куурап жүргөн Күлчорону дарылоо, ал үчүн Сейтек, Айчүрөктүн көргөн камкордуктары, атайын кат аркылуу чакыртылып алынган дарыгер Кызылсарттын (Саякбай Каралаевдин, Жакшылык Сарыковдун жана Ыбырайым Абдрахмановдун варианттарында) чеберчилиги көпчүлүк башка варианттарда да бирдей берилет.

Көп варианттарга мүнөздүү болгон «Сейтек» эпосунун идеялык-тематикалык мазмунундагы маанилүү дагы бир көрүнүш - элдик баатырдын иш-аракетин, образын толуктап турган достук темасы. Чыгарма ар кандай душманга каршы беттешүүдө ак ниет адамдардын ортосундагы бири-бирине карата камкордуктун зарылдыгын, достук, бир туугандык идеясынын баа жеткис маанилүүлүгүн даңазалайт. Эпосто Күлчоро Алмамбеттин баласы катары айтылганы менен кыргыз жерине бөлөк-бөтөн эмес. Ошондуктан анын ой-тилеги, бүткүл аракети кыргыз элинин жалпы кызыкчылыгына арналган. Ал Алмамбеттин ишин улантуучу тукум катары ата-бабанын кегин алуу үчүн жаратылган образдардын бири.

«Сейтек» эпосун үчилтиктин корутундулоочу бөлүмү катарында көп варианттардагы кадимки традициялуулукка жеткирип турган терс мүнөздөгү каармандар - булар Кыяс, Канчоро, Желмогуз уулу Сарыбай, Китенин образдары. «Манас» трилогиясынын составында алгачкы баатырдык эпостордо кездеше турган архаикалык белгилер терс каармандардын образдарында сакталып калган. Айрыкча, Саякбай Каралаевдин вариантындагы коркунучтуу душман Сарыбай дөөнүн образындагы айрым рудименттик белгилер буга негиз болуп бере алат.

Саякбай Каралаевдин вариантында Сарыбайдын денеси жарак өткөрбөйт. Аны кылыч менен чапканда «жылдыздай учуп от чыгат». Бир уктаса жети күндөн

кем уктабайт. Мына ушул саналып өткөндөрдүн бардыгы Саякбайдан башка Чокморовдун, кытайлык манасчы Жусуп Мамайдын варианттарындагы Сарыбайдын образынын байыркы белгилери. Анын Желмогуздун уулу деп берилишинде да мифтик-жомоктук мүнөз бар. Анткени, адатта, жез-кемпир, жети баштуу желмогуз, ажыдаар жана башка сымалданган мифологиялык образдар байыркы гана адамдардын түшүнүгүндө, кыялында жашаган, алгачкы баатырлык эпостордун терс каармандары экендиктери белгилүү. Мындай образдар кыргыз эл жомокторунда, архаикалык типтеги «Эр Төштүк» сыяктуу кенже эпостордо учурап, баары баатырдын кас душмандары катары берилип, улам кийинки турмуштук шартка жараша кескин өзгөрүүгө дуушар болгон. «Сейтек» эпосунун айрым каармандарынын иш-аракеттерине, жүрүм-турумуна назар салсак, бир эле каарман үч башка тарыхый мезгилде жашагандай элес берет. Жогорку Желмогуз уулу Сарыбай жомоктук-мифтик элементтерин эске албаган учурда кадимки эле баскынчы кандардан эч айырмасы жок терс каарман. Бирок анын образы чыныгы турмуш менен мифтик түшүнүктөрдүн айкалышында ушундай абалга чейин өсүп-өнүгүп жеткен персонаж.

Саякбай Каралаевдин варианты боюнча «Сейтек» эпосундагы башкы терс каармандардын башка варианттардан болгон ошондой мифтик каармандардын айрымдары, айталы, Китенин жана анын жардамчысы Чоң Билгичтин (Кожожаштын баласы) образдарын эске алсак жетиштүү болот. Бул эки каарман тең «Сейтектин» көп варианттарында эпизоддук окуяларда катышышат. Китенин ататеги Саякбай Каралаев тарабынан Алоокеден Конурбай, андан Байконур делип, Китенин түбүнөн бери кыргыздардын сөөк өчтү душманы экендиги эскерилет. Ките түздөн-түз согушка катышпаганы менен ал каардуу кан катары тегерегиндегилердин баарын кыңк дедирбей башкарып турат. Сейтек кадимки чоң атасы Манастай баатыр чыгыптыр деп угуп, санаа тартып, тынчсызданат. Китенин негизги максаты кыргыздарды баш көтөртпөй кармоо, эгер

колунан келсе элди, урууну бүт кырып жок кылууда турат. Анын баскынчылык мүнөздөгү: “Талкалап Сейтек дөөсүн, жолго жарып бээсин, чыгараарбыз кээсин, - деген сөзү буга ачык далил.

Кыргыз эпосторундагы байкалган дагы бир маанилүү нерсе ушул “Сейтек” эпосунда да көз жаздымда калган эмес, бул касиет - белги - элдик айтуучулар басымдуу учурда түрдүү эпостордогу окуяларды бири-бири менен байланыштырууга аракеттенишкендиги. Натыйжада, «Манас» трилогиясына Кожожаш, Төштүк өңдүү эпикалык баатырлар эпизоддук каармандар түрүндө болсо да катыштырылган. Көкөтайдын ашында Төштүк катышса, Сейтекке каршы аттанып кол салган Китенин оң колу Чубак, Алмамбетти жайлаган көзгө атар мерген Кожожаштын баласы Чоң Билгич. Ал атасынан ашкан баатыр, жайчылык өнөрү да бар, мингени да ат эмес, кадимки керик.

«Сейтектин» биз сөз кылып жаткан варианттарынын дээрлик бааарында тең айтуучулар композициялык элементтерине, поэтикасына, ыр түзүлүшү, көркөм сөз каражаттарын кеңири пайдалануу маселесинде анын мурунку бөлүмдөрү “Манаста” жана “Семетейде” кандай болсо, ошол жаздымынан тайбай “Сейтекте” да тажабай колдонушкан, “Сейтектин” көркөмдүүлүгү да мурункулардын кем эмес. Эпикалык окуялардын арасындагы чегинүүлөр бизге тааныш, «муну мындай таштайлы...» өңдүү традициялык саптар менен туташтырылган. “Сейтектин” варианттарына сереп салганда, таланттуу айтуучунун чеберчилиги жеке эле салттан тышкары улам жаңы мотивдерди, жаңы эпизоддорду киргизип чыгармасынын көлөмүн көбөйтүүдөн эмес, белгилүү сюжеттик линияны, образдарды, сюжеттик кырдаалдарды эпостун көркөмдүк деңгээлине шайкеш, келтрип, керек жерде гана тереңдетип отургандыгынан да көрүнөт.

«Сейтек» эпосунун бардык варианттарынын дагы бир жалпылык жагы – ал терең психологизмге сугарылган чыгарма. Бул, албетте ошол варианттын айтуучусунун жеке өнөр өзгөчөлүгү болушу да мүмкүн. Бирок ал психологизм элде небактан бери

калыпка салынган традициялуу стилдик формулалар, клишелер аркылуу берилгендигин да айтуубуз зарыл. Көп варианттарда Куялынын мүнөзүнө жараша кубулган каармандын маанайы бирде «кашка тишин кашкайтып» күлүп турса, бирде «кабагына кар жаап, бетинен беш байпактык түк чыгат». Буга окшогон салттуу формулалар түрк тилиндеги көпчүлүк элдердин эпосторунда гана эмес, орус болумуштарында да арбын учурайт. Башкы баатырдын жаздым болушунан кийинки элдин мүнкүрөгөн абалы айрым каармандардын ой-санаасынын түрдүүчө абалы аркылуу берилет. Андай саптардан адамдын оор кайгысы, элдин башына түшкөн азап-тозок ачык сезилет.

Ошентип, «Сейтек» эпосу деле «Манас» менен «Семетей» сыяктуу байыркы кыргыздардын нечен кылымдар бою башынан кечирген тарыхый социалдык турмушун, бактылуу келечек үчүн умтулган жакшы ой-санаа, тилек менен жүргүзгөн

патриоттук күрөшүн жогорку пафосто көркөм иштеп, биздин күнгө чейин ошол жогорку чеберчиликте жеткирген эпикалык мурас. «Манас» эпосунун масштабын андан да көбөйтүп, кеңитип, арымын арттырып турган «Сейтек» жалпы трилогияны эпикалык масштабдагы трилогия абалына жеткирип турган көлөмдүү чыгарма. Элдин эстетикалык муктаждыгынан жаралган бул эпос «Манастын» идеялык-көркөмдүк системасына зарыл учурда жаңылык киргизип, толуктап, ары карай тереңдетип, логикалык баралына, окуя аягына чыгарган чыгарма. Элдин идеалына шайкеш келип, купулуна толгон «Сейтек» эпосунун ушундай көлөмдүү варианттарын калтырууда улуу манасчылар Саякбай Каралаевдин, Мамбет Чокморовдун, Багыш Сазановдун, Жакшылык Сарыковдун, Ыбырай Абдырахмановдун жана башка ондогон айтуучулардын эмгектери эпос таануу жаатындагы кайталангыс мурас катары бааланууга негиз бар.

Адабияттар:

1. Жайнакова А. “Сейтек” – “Манас” трилогиясынын корутунду бөлүгү. – Фрунзе: Илим, 1984. - 186 б.
2. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, 1974. – С. 439.
3. Жайнакованын аталган эмгегинен
4. Сейтек. Саякбайдын варианты боюнча. – Фрунзе: Адабият, 1991. – 199-б.

Орозбек кызы Эльнура,

Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура
университетинин окутуучусу

“СЕЙТЕК” ЭПОСУНУН “МАНАСТЫН” ЖЫЙЫНТЫКТООЧУ БӨЛҮМҮ КАТАРЫ МҮНӨЗҮ

Орозбек кызы Эльнура,

преподаватель Кыргызского Государственного университета Строительства, Транспорта и Архитектуры

ХАРАКТЕР ЭПОСА "СЕЙТЕК" КАК ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНОГО РАЗДЕЛА ЭПОСА "МАНАС"

Orozbek kzy Elnura,

lecturer at Kyrgyz State University of Construction, Transport and Architecture

THE CHARACTER OF THE EPIC "SEYTEK" AS THE FINAL SECTION OF THE EPIC "MANAS"

Аннотация: Макалада “Манас” үчилтигинин жыйынтыктоочу бөлүмү болгон “Сейтек” эпосунунун вариант катары касиет-белгилери, аны эл арасынан жыйноо, жаздыруу жана китеп түрүндө басытырып чыгаруунун тарыхынан айрым маалыматтар берилет.

Өзөктүү сөздөр: Фольклористика, үчилтик, сюжеттик линиялар, салттуу варианттар, эпос, сюжет жана композиция, туруктуу өзөк окуялар.

Аннотация: В статье рассматриваются некоторые вопросы из истории изучения, трансформации и издания эпоса “Сейтек” как завершающая часть трилогии “Манас”.

Ключевые слова: Фольклористика, трилогия, сюжетная линия эпоса, традиционные варианты, композиция, устойчивые словосочетания.

Abstract: The article deals with some issues from the history of the study, transformation and publication of the epic “Seytek” as the final part of the trilogy “Manas”.

Key words: Folklore, the trilogy, the storyline is epic, traditional, composition, idioms.

“Манас” эпосун эл ичинен жыйноо, басмага даярдоо, китеп абалында басып чыгаруу иштери, а эң негизгиси, ал боюнча системалуу изилдөө иштерин жүргүзүү азыркы күнгө чейин фольклористика илим тармагында кадимкидей жакшы жолго коюлуп калган чагы. Академиялык басылмалардагы фундаменталдык изилдөөлөрдү айтпаганда да, эпосту ар тараптан изилдеген кандидаттык жана доктордук диссертациялар корголуп жатат, окуу китептери жазылып, окуу-методикалык куралдар менен чакан-чакан брошюра тибиндеги китепчелер жарык көрүп жатат. “Манас” үчилтигинин экинчи бөлүмү болгон “Семетей” эпосунун тагдыры тууралуу деле мына ушуларды айтууга болоор эле. Ал эми ошол үчилтиктин үчүнчү, жыйынтыктоочу бөлүмү – “Сейтек” эпосуна келсек, антип айтуу кыйын.

“Негедир ушул убакка чейин “Сейтек” поэмасы кыргыз фольклорун изилдөөчүлөрүнүн көз жаздымында келе жатканы байкалат. Сөз арасына

кыпчылып кеткени болбосо, бул сонун поэманын бүткүл ажарын ачып көрсөткөн эмгектер жокко эсе. Анткен менен “Сейтек” атактуу “Манас” трилогиясын бардык тараптан жыйынтыктаган, корутундулаган бөлүмү катарында эсептелүүгө толук укуктуу. Аны кандайдыр бир эпилог, же болбосо, калыптанып бүтө элек поэма түспөлүндө кароо эң бери дегенде маселеге үстүртөн мамиле кылгандык болоор эле. Мейли сюжеттик жана композициялык түзүлүшү жагынан болсун, мейли каармандардын көркөм элестеринин ачылышы жана идеялык мазмунунун толуктугу жагынан болсун “Сейтек” өтө оригиналдуу өз алдынча бүткөн чыгарма”, - деп жазат окумуштуу Кеңешбек Асаналиев, 1960-жылы Фрунзеде Кыргыз мамлекеттик Басмасынан жарык көргөн “Сейтек” (“Манас” эпосунун үчүнчү бөлүгү, төртүнчү китеп) эпосунун 2014-жылы кайрадан басылган нускасына баш сөз жазып жатып [1, 5 - бет]. Иштин абалы чынында эле ушундай.

Ошентип, кыргыз фольклор таануу илиминде “Сейтек” эпосу аз изилденген тармак катары али күнгө чейин актуалдуу маселе катары күн тартибинде турган бойдон калууда, маселенин актуалдуулугу да мына ушунунда.

“Сейтек” эпосунун көркөм текстин кагаз бетине түшүрүү иштерин изилдөөчүлөр совет өкмөтүнүн орношунан кийин, же болбосо, өткөн кылымдын жыйырманчы жылдарынан кийин гана колго алынгандыгын белгилеп жүрүшөт. Эл ичинде Кара ырчы деген ылакап менен белгилүү болгон Жакшылык Сарыковдон “Сейтектин” отуз миңге чукул саптары жазылып алынат, бул 1927-1928 – жылдар эле. Арадан он жыл өтүп Шапак Рысмендеевден он эки миң саптан ашуун текст жазылган. Жазгыч акын Тоголок Молдонун өзү жазып калтырган вариантынын көлөмү 2230 сап ыр, Молдобасан Мусулманкуловдон 4800 сап ыр жазылып алынган. Кыркынчы жылдардын аягында Ыбырай Абдырахманов 7840 сап жазып фондго тапшырган. Жетимишинчи жылдардын башында Мамбет Чокморовдон 23340 сап, Саякбай Каралаевден 84697 сап, булардан сырткары А.Тыныбеков, А.Тойчубеков, М.Ашымбаев, Шаабай Азизов дегендерден эпостун толук эмес варианттары жазылып алынганы белгилүү. Бул варианттардын ичине Мамбет Чокморов менен Саякбай Каралаевдин варианттары сюжеттин толуктугу жана жогорку көркөмдүүлүгү менен башка варианттардан кескин айырмаланып турат.

Өткөн кылымдын алтымышынчы жылдарынан тартып кытайлык айтуучулардын оозунан 120 миңден ашуун ыр саптары жазылып, кагаз бетине түшүрүлгөнүн билебиз. Алар Сейтектен кийинки бир нече муундун эрдиктерин кошо айтышкан. Сейтектен Кенен, андан Сейит, Сейиттен Алымбача, андан Бекбача, кийинкиси Сомбилек анан Чигитей...

Фольклор таануу илиминде жалпы кыргыз элдик оозеки чыгармачылык, анын ичинде “Манас” үчилтигинин эл арасынан жыйноо, кагаз бетине түшүрүү, анын варианттары тууралуу тыкыр изилдөө

иштери кадимкидей системага салынып калган учуру. Айрыкча, үчилтик эпостун биринчи жана экинчи бөлүмдөрүнүн варианттары тууралуу изилдөөлөр түркүн багытта жүргүзүлүп, фундаменталдык изилдөөлөрдөн тартып академиялык басылмаларда, окуу куралдары менен колдонмолордо, доктордук жана кандидаттык диссертацияларда изилденди. Ушуну менен эле “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” жана башка оозеки мурастар изилденип бүттү, токтоду деп айтуу кыйын, улам мезгил өткөн сайын ал мурастардын жаңы кырлары менен изилдене элек жаңы сырлары көптөгөн илимий изилдөөлөрдүн объектиси болуп берет. Эми анын варианттарына келели.

Вариант (лат. *varians* - өзгөрүү) кандайдыр бир адабий же музыкалык чыгарманын же анын айрым бөлүмдөрүнүн өзгөртүлгөн башка түрү, түрдүүчө чечмеленип берилиши. Көп варианттуулук кыргыз элдик оозеки чыгармачылыкка айрыкча мүнөздүү көрүнүш. Ушул жагдайдан алып караганда “Манас” эпосунун варианттарынын көптүгү мыйзам ченемдүү көрүнүш.

“Манас” үчилтиги боюнча, анын Саякбай Каралаевдин жана Мамбет Чокморовдун варианттарынын өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө арналган Р.З.Кыдырбаеванын, К.Кырбашевдин жана А.Жайнакованын “Манас” эпосунун варианттары” деген аталыш менен көлөмдүү эмгек сексенинчи жылдардын аяк ченинде басмадан жарык көргөн [8, 256]. Китептин биринчи главасы орус тилинде жазылып, автору Р.Кыдырбаева манасчы Мамбет Чокморовдун вариантындагы “Манас” бөлүмүнүн урунттуу учурларын, өзгөчөлөнгөн касиет-белгилерин кеңири анализге алган. Негизги салттык өзөк окуялар сакталуу менен Мамбет Чокморовдун вариантындагы ислам мотивдери, ошону менен бирге ысык-көлдүктөргө мүнөздүү болгон Энесай кыргыздарына байланыштуу окуялар чагылдырылганы тууралуу айтылган. Манастын ата-тегине, санжырасына байланышкан, баатырдын бала чагындагы окуялар Чокморовдун вариантынын берилиши тууралуу кенен маалымат камтылган. Китептин экинчи бөлүмүн

Кенеш Кырбашев жазып, анда Мамбет Чокморовдун “Семетей” вариантынын өзгөчөлүктөрүнө арналган. Эпостун чоң манасчылар Саякбай Каралаевдин, Жакшылык Сарыковдун, Акмат Рысмендеевдин, Жаңыбай Кожековдун варианттарындагы “Семетей” эпосунун салттык сюжеттик окуялары дээрлик бирдей экендиги айтылып, Мамбет Чокморовдун вариантындагы айрым өзгөчөлөнгөн белгилер тууралуу “сюжетке сиңирилген айрым окуялардын, мотивдерден, деталдык көрүнүштөрдөн жана поэтикасынан кыйла айырмачылыктар байкалат” [8, 144] деген тыянак чыгарылган. Китептин үчүнчү бөлүмүн изилдөөчү Айнек Жайнакова жазып (Саякбай Каралаевдин айтуусундагы “Семетей”, “Сейтек” эпосторунун бөтөнчөлүктөрү” деп аталат), изилдөөчү алардын “Манас” үчилтигинин жаңы тарыхый шарттарда улантылышы; “Семетей”, “Сейтек” эпосторунун жаралышы – тарыхый шарттын талабы катары мүнөзү; эпикалык традициялардын эволюциясындагы генеалогиялык цивилизация принцибинин мааниси; “Семетей”, “Сейтек” эпосторунун мазмуну, туруктуу окуялары; патриархалдык-феодалдык мамилелердин бул эки эпосто чагылдырылышы сыяктуу маанилүү маселелерди кеңири камтыган.

«Сейтек» – «Манас» үчилтигинин жыйынтыктоочу бөлүмү катары өзүнчө толук кандуу бүткөн чыгарма. XIX кылымдын экинчи жарымында белгилүү фольклор изилдөөчү, академик В.В.Радлов көл кылаасынын түштүк тарабынан жазып алган материалдарда «Манаска» улай анын кийинки бөлүмдөрү «Семетей» менен «Сейтекке» түздөн-түз тийешеси бар маалыматтар да камтылганы белгилүү. «Манасты» эл арасынан биринчи болуп 1856-жылы (В.В.Радлов 1869-жылы) жазып алган Ч.Валихановдун изилдөөлөрүндө «Сейтек» эпосу жөнүндө эч жерде эскерилген эмес. Мындан улам, ал кыргыз жергесине келген учурда «Сейтек» көркөм чыгарма катары да, “Манастын” уландысы катары да али жаралган эмес деген түшүнүк келип чыкпашы керек. Анткени кандай гана эпос болбосун, анын калыптанышы ондогон жылдар менен өлчөнбөсү белгилүү. Ошону менен

бирге, бул факт али да болсо «Сейтектин» «Манас», «Семетейге» караганда эл арасына азыраак таралганын далилдеп турат.

«Сейтек» эпосу жаралыш мезгили жактан «Манастан» алда канча кичүү болушу толук ыктымал. Бирок ошо кийинчерээк жаралганына карабай, ал өз алдынча көркөм чыгарма катары өзүнүн көркөм-эстетикалык күчү, көтөргөн жүгү жагынан болсун, үчилтиктин биринчи жана экинчи бөлүмдөрүнөн кем турбаган чыгарма. Мына ошон үчүн ал жеке эле эпостук бөлүм эмес, өзүнчө оригинал чыгарма катары да карала бере турган кызыктуу көркөм мурас.

Жогоруда айтылгандай, академик В.В.Радловдун 1869-жылы “Манасты” эл оозунан жаздырып, бастырып чыгарган басылмаларында “Сейтек” эпосунан да аз эмес материалдар бар болчу, буга китептин баш сөзүндө өзү атайын токтолот [10, 5-6 беттер]. Анын жыйнаган материалдарында “Сейтек” көлөмүнүн чакандыгына карабастан (болгону 500 дөй ыр саптан турган) сюжети менен көркөмдүгү боюнча улам кийинки мезгилдерде элден жазылып алынган варианттардагы “Сейтектен” анча деле айырмаланбайт. Анда деле кыргыз эпосторундагы туруктуу салттык сюжет менен окуялардын системасы бар. Мунун өзү “Сейтек” эпосунун “Манастын” окуяларын андан ары уланткан жомок катары эбактан бери жашап келгенинен кабар берет.

Кыргыз фольклорун алгачкылардан болуп изилдеген фольклор таануучу Каюм Мифтаковдун эскермелеринде да “Сейтектин” көркөм чыгарма катары эл ичинде абалтан айтылып жүргөнү тууралуу маалыматтар бар. Дагы бир окумуштуу Алмашинин эскермелеринде (1900-жылдары) “Манас” эпосунун тексттерине кошо уланды катары сунуш кылынган отуз миң саптан ашыгыраак ыр саптары “Сейтек” эпосуна тиешелүү, алар да көркөмдүгү жагынан “Манастан” кем эмес”, - деген пикирин жазган.

“Сейтек” эпосунун текстин кагаз бетине түшүрүү жумушунун интенсивдүү жүрүшү, албетте, Кенеш өкмөтүнүн келишине байланыштуу, тактап айтканда,

20-жылдын аягынан башталат. Биринчи болуп 1927-28-жылдары Жакшылык Сарыков деген көрүнүктүү семетейчиден

27

миң сап ыр көлөмүндө «Сейтектин» варианттарынын бири жазылып алынат. Ошондон бери карай эл арасынан «Сейтектин» ондон ашуун варианты кагазга түшүрүлүп алынган (буга, албетте, академик В. Радловдун жазып калтыргандыгын кошуп эсептегенде), аларды жазып алган мезгилдер ар башка, ошондой эле материалдардын көлөмдөрү да ар кыл. Эл акыны Тоголок Молдонун 1936-38-жылдары өзү жазып берген «Сейтегинин» көлөмү 2230 сап ырдан турса, Молдобасан Мусулманкуловдон Раиса Заитовна Кыдырбаева 1945-жылы жазып алган материал 4800 сап ырдан турат. Ал эми Шапак Рысмендеевден 1936-жылы жазылган вариант бул айтылган эки варианттан көлөмдүүрөөк (11 600 сап ыр), анда белгилүү традициялуу окуялардан башка Коңурбайдын баласы Куялынын Таласка жасаган жүрүшү тууралуу баяндалат. Ушуга жакын, б. а. Куялынын ордуна Карадөөнүн Таласка чабуулун жана бир топ турмуштук маселелерди сүрөттөгөн вариант - бул Ыбрайым Абдырахмановдуку. Ал өзү 1948-жылы жазып тапшырган материал 7840 сап ырды түзөт. Булардан башка Б.Сазановдун 1938-41-жылдарда 5 580 сап ыр, М. Чокморовдун 1972-жылы 23 340 сап ыр. С. Каралаевден 84 697 сап материал 1940-1947 - жылдарда жазылып алынган. Кийинки аталган эки вариант жалпы эле трилогиянын толуктугу менен бирге «Сейтек» эпосунун да көлөмдүү варианттары эсебинде өзгөчө орунду ээлейт. Булардан башка А. Тыныбеков, А. Тойчубеков, М. Ашымбаев жана Ш. Азизовдон жазылып алынган чакан варианттар бар. Кыскасы, кандай көлөмдө, канчалык көркөмдүк оош-кыйышта болбосун, бардык вариантта «Манас» училтигинин корутундулоочу бөлүгү «Сейтек» экендиги кадимки айтылып, чыгарма башкы каармандын ысымын алып жүрөт.

«Сейтек» эпосу да ар качан манасчы, семетейчилердин репертуарларынан туруктуу түнөк таап, арып - азбаган чыгармачыл эстафета аны муундан муунга маданий мурас катары жеткирип турган. Өзүнө чейинки жомокчулардын алптарынан манасчылык өнөрдү учурунда өздөштүрүп, аны жеке башынын зор табигый талантына салып өркүндөткөн, биздин заманга төкпөй - чачпай жеткирген, чоң манасчылардын акыркы өкүлү - Саякбай Каралаев эпостун оригиналдуулугун арттырууда зор күч жумшаган. Ал өзүнөн мурда жашап өткөн Суранчы, Байдалы, Назар, Тыныбек, Чоюке өңдүү залкарлардын калтырып кеткен чыгармачыл салтын уланткан, үйрөнгөндөрүн акыл-сезиминде аруу асырап, астейдил өстүргөн адам. Саякбайдын түздөн - түз устаты эсептелген чоң манасчы Чоюке Өмүр уулу «Манас», «Семетей», «Сейтек» турсун, Сейтектин уулу Кенен, Кенендин балдары Алымсарык, Кулансарыктар тууралуу да жомоктоп айткандыгы тууралуу маалымат бар. С. Каралаевдин варианты боюнча да «Манас» эпосундагы генеалогиялык циклизациянын акыркы этаптары катарында Манастын небереси Сейтек жана анын балдары Алымсарык, Кулансарык жөнүндөгү жомоктор эсептелет.

Буга кошумча факт катарында айта кете турган бир нерсе - 1961-жылы Кытайдагы Кызыл-Суу аймагындагы кыргыздар арасынан жазылып алынган «Манас» жомогунун 120 миң жолдон турган бир нускасында Манастан баштап кийинки бешинчи урпагына (тукумуна) чейин бөлүк - бөлүк болуп айтылат. Демек, Манас, анын баласы Семетей, небереси Сейтек. Алардан кийинки эки урпак — Кененим жана Сейит. Ошондой болсо да бул композициялык бирдик көпчүлүк варианттарда туруктуулукка ээ болбогондуктан, «Сейтек» эпосу дээрлик трилогиянын корутундусу салтуу көркөм чыгарма катары кабыл алынат.

Адабияттар:

1. Асаналиев К. Кириш сөз. Китепте: “Сейтек”. “Манас” эпосунун үчүнчү бөлүгү. 4 – китеп. –Фр.: Кыргызмамбас, 1960. –Бишкек, 2014. -5-24-беттер.
2. Жайнакова А. “Сейтек” – “Манас” трилогиясынын корутунду бөлүгү. –Фрунзе: Илим, 1984. - 186 б.
3. Жайнакова А. Баш сөз. Китепте: Сейтек. Баатырдык эпос. С.Каралаевдин варианты боюнча, толукталып, экинчи басылышы. –Бишкек: Турар, 2013. -3-23 беттер.
4. Жайнакова А. Манасчылар. Ш.Рысмендеев менен А.Рысмендеевдин варианттарынын мисалында. – Бишкек: Улуу тоолор, 2015. -199 б.
5. Жайнакова А. Баш сөз. Китепте: «Сейтек». – Ф.: Адабият, 1991. 10-б.
6. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, 1974. – С. 39.
7. Сейтек. Баатырдык эпос. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. Толукталып, экинчи басылышы. – Бишкек: Турар, 2013. -1169 б.
8. Кыдырбаева Р.З., Кырбашев К., Жайнакова А. “Манас” эпосунун варианттары. –Фрунзе: Илим, 1988. – 256 б.
9. Мусаев С. “Манас” эпосун жыйноо, бастыруу, изилдөө маселелери. Китепте: Кыргыз адабиятынын тарыхы, 2 – том. –Бишкек: Шам, 2004. 491 – 584-беттер.
10. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племён. 5 том. –СПб., 1884.

Рысбекова Д.А. ,

И.Раззаков атындагы КМТУнун улук окутуучусу

ЖЕНИЖОКТУН ЫРЛАРЫ – АДЕПТҮҮЛҮКТҮН БАШАТЫ

Рысбекова Д.А. ,

старший преподаватель КГТУ имени И.Раззакова

ПЕСНИ ЖЕНИЖОКА-ИСТОЧНИК НРАВСТВЕННОСТИ

D. A. Rysbekova ,

senior lecturer, I. Razzakov Kyrgyz State Technical University

SONGS OF ZENIGOK-THE SOURCE OF MORALITY

Аннотация: Макалада Жеңижоктун дүйнө, адам, өмүр, замана жөнүндө философиялык пландагы ырларына талдоо жүргүзүлөт. Алардын жаш муунду тарбиялоодо пайдалануудагы ролу тууралуу кеп болот.

Түйүндүү сөздөр: элдик педагогика, акындык чеберчилик, философиялык проблема, акылман ойлор.

Аннотация: В статье анализируются философские стихи Женижока о мире, человеке, жизни, времени. Речь идет об их роли в воспитании молодого поколения.

Ключевые слова: народная педагогика, поэтическое мастерство, философская проблема, мудрые мысли.

Abstract: the article analyzes the philosophical poems of Zenigok about the world, man, life, time. We are talking about their role in the education of the younger generation.

Key words: folk pedagogy, poetic skill, philosophical problem, wise thoughts.

Жеңижок (1860-1918) – кыргыздын улуу төкмө акындарынын бири. Ал ырды нөшөрлөтүп төккөн, акындык жагынан алдына киши чыгарбаган ааламда жок талант болгон. Ошол себептен:

«Аксыдан чыккан Жеңижок

Айтышарга теңи жок

Таластан чыккан Жеңижок

Таймашарга теңи жок», деген саптар эл оозунда жүрсө керек. Эскерүүлөргө караганда, Токтогул, Эшмамбет, Коргоолдор Жеңижокту сыйлашып, алдыга өткөрүп, ырдын кезегин ага биринчи берген. Ч.Айтматов Жеңижок жөнүндө «Анын ырчылык талантынын таң каларлыктай күчтүүлүгүн, жер-көктүн ортосунда куштай эркин чабыттап, он сегиз миң ааламды оодарыштырып, дүйнөнү тегерете кармап тургандай ырдаган киши болгондугун даңазалык сөздөр көп» деп акыйкат жазган. Башка акындардан дагы бир айрымасы, Жеңижок дүйнө, адам, өмүр, замана жөнүндө философиялык планда көбүрөөк ырдаган акын болгон.

Анын чыгармалары – элдик педагогиканын жогорку үлгүсү. Ал окуп, сабаты ачылган, өз ырларын кагазга түшүргөн, замандаштарынын арасында окумал, билимдүү инсан болгон. Бекеринен акын көз жумар алдында «Арманга баткан муң калды, аз кыргызым окуурга, ак куржун толо ыр калды» деп ырдаган эмес. Замандаштарынын айтымында ал жалаң аккан суну жети күн бою ырдап түгөтө алчу эмес экен. Жеңижок кайтыш болгондо атактуу Токтогул акын «Айланыш тоону айланып, ай батканда күн чыгат, асылым Өтө жан досум, эми аймактан сендей ким чыгат?!» деп көз жашын төгүп коштошуп ырдаган.

Арстанбек акын да Жеңижок тууралуу:

«Ырчы балам, Жеңижок

Сенде ырчылыктын кеми жок.

Ырдасаң сөзүң нар экен

Түбү терең ор экен

Сени менен беттешкен

Ырчылардын шору экен.

Айтышкан адам кор экен», - деп, акынга таамай баа берген экен.

Жеңижоктун чыгармалары көркөмдүк сулуулугу, образдык кооздугу, философиялык ойлору менен гана эмес, эң негизгиси, анын «Аккан суу» баш болгон ырлары, санаттары, үлгү ырлары, термелери, накыл кеп, насыяттары, өзүнүн этикалык аруу кеп идеялары, адеп-ахлактык терең мазмуну, педагогикалык-гуманистик орчун маңызы менен өзгөчөлөнөт. Эмесе, сөз акындын этикалык мурас-дөөлөттөрү жөнүндө болсун.

Жеңижоктун ар бир көтөргөн темасы бүгүнкү күндө да өз баасын жоготпой, тескерисинче азыркы муунга карата таамай айтылгандай ойду калтырат.

Алардын бири, акындын ою боюнча адамды адам кылып жараткан – эмгек. Анын мындай ою адам баласынын жаралышындагы эмгектин ролу жөнүндөгү дүйнөлүк акылман ойлор менен үндөшүп турат. Жеңижоктун ою боюнча адамдын баа-баркы, адеп-ахлак наркы эмгек менен өлчөнөт.

Адал эмгек – динибиз

Ата-баба – пирибиз

Өмүр бүтпөйт тирилик

Жаралган адам эмгектен

Жарыша иштеп түрүнүп.

Тишиң барда таш чайна

Ар ишти кылгын күч барда

Сага бекер оокат- аш кайда?

Жалкоолук түбү кууратат

Эмгектенсең зор пайда.

Ошондой эле аялзатынын да сулуулугун көрсөтүп жаткан улуу нерсе бул эмгек деген ойду берет акын. Үй ичин шаар кылып, эринин көңүлүн куш кылып, көчсө көчүнүн көркү болгон, күмүштөн бешик өңөргөн, ар түрдүү буюмдарга кооз кыял-сүрөттөрдү чөгөргөн эмгекчил аял гана сулуулуктун символу боло алат деген ойду туюндурган.

«Жакшы адамдын белгиси

Жашаган үйүн гүлдөтөт

Жалкоолуктун пайдасы

Жарыбай жүрүп күн өтөт.

Ак мээнеттин пайдасы

Акыры барып ирдентет

Көрө албас, ичи тар адам

Көңүлүңдү кирдетет» деген саптары эмгектен ийгилик жараларын баса белгилейт.

Эмгекчиликдин идеологиясы бүгүн да бизге аба менен суудай керек болупт урат. Мына ушул ак эмгекти сүйүп, мээнеттенбеген жигит жөнүндө «Үй-бүлө» деген ырында мындай дейт:

Катындар менен кас болот

Бозону ичип мас болот

Киши келсе кенебейт

Кишиге өзүн тенебейт

Оолугуп сүйлөп обу жок

Өз акылын ченебейт

Кылганынын дайыны жок

Же алып койгон зайыбы жок

Каерде бышкан аштын ээси

Чач сакалын агартат

Ата менен энеси

Кулагына илинбейт

Айткан акыл жемеси

Бул жерде Жеңижок адам баласы эмгектен ажырап калганда, аны ыйык тутпай калганда, бекерчиликти, жанбактылыкты жанына жолдош кылган кезде, адеп-ахлак жактан бүлүнөөрүн турмуштун мисалы менен ачык-айкын көрсөтүп берген.

Ал эми акын «Балам жок» деген ырында «О дүйнө көздөй жол тартсам, ордумду басар уулум жок» деп кайгырган. Бирок терең ойлой келсек, Жеңижок үчүн бала деген маселе жөн гана атанын биологиялы уландысы туурасындагы маселе эмес, чоң социалдык-педагогикалык, философиялык проблема экенин баамдайбыз. Акындын «Балам жок» деген ырында терең үнүлүп карасак, бала биринчи иретте ата-эненин руханиятынын уландысы болушу керек. Уул «аргымак минип дуулдап, адырдан коен уулап» жүрүш үчүн эле туулбайт, уул деген «каттаса атанын кан жолу, кармаса оң колу, сүйлөсө таңдайы, сүйүнсө маңдайы, жылдыздын жетиси, кыргыздын жетиги» калктын уулу боло билсе гана уул деген атын актай

алат. А эгер уул жогоруда Жеңижок тарткан образ-портреттегидей болбосо, анда андай уулдун болгонунан болбогону түзүк деген ойду берет акын.

Демек, Жеңижоктун ою боюнча баланын дүйнөгө келүү миссиясы жөнөкөй эмес, бийик жана жогору.

Жеңижоктун үгүттөп жайылткан этикасы, адеп-ахлак дөөлөттөрү, моралдык ишенимдери акындын рух маданияты терең, жан дүйнөсү айкөл адам болгонунан кабар берип турат. Жеңижок реалдуу турмушта мактанып көтөрүлбөгөн «мен баланча ырчыны минтип жеңгем деп түк айтпаган, боюна карап, сыпаа жүргөн адам» деп Малабек Шатман уулу эскерген. Аялы Көксулуу «согончогу канабай» бала көрүүгө акын зар болуп жүрсө да, зайыбын башка эркектердей кетирип жибербей, өмүр бою аны үлпүлдөтүп багып, сыйлап өткөн. Бул Жеңижоктун айкөл адамгерчилигин мүнөздөйт.

Жеңижок «Айтамын санат тобуна», «Үй-бүлө», «Жаман уул, жакшы уул» деген ырларында баланын түп келечегин ойлоп, аны жаш кезинен жакшы иштерге, адептүүлүккө, тартипке, эмгекчилдикке үйрөтүп, абийирин төгүп, катуу тилдебей, жаман жорук-жосундардын таасиринен алыс кармап, өрнөктүү тарбия-таалим берүүнүн зарылдыгын баса айтып турат: Демек, Жеңижоктун ою боюнча баланын жакшы адам болуп калыптанышында ата-эненин берген тарбиясы зор.

Жеңижоктун ою боюнча адам жашоосунун маңызы – элдин жыргалчылыгы үчүн жасалган иште. Дүнүйө-мүлкүң, байлыгың, бийлигиң баары калат

дейт акын, бир гана калк үчүн иштеген ишиң өлбөйт.

Бир туугандан кем эмес

Бирге жүргөн айылдаш

Тируулүктө агайын

Бирине-бириң кадырлаш

Өтүп кетсе өмүрүң

Экинчи кайра табылбас

Сай-сайлап киши арыбас

Жалкоо адам жарыбас

Күнүгө алтын тапса да

Акылсыз жигит байыбас!

Кайратың тоону бузса да

Кашыгың көлдү сузса да

Оозуңдан чыккан сөзүңө

Зоо куланып учса да

Эл менен сен адамсың

Элден чыксаң жамансың.

Кабарың күнгө кетсе да

Жылдызга колуң жетсе да

Жараткандын дүйнөсү

Бүт колуна өтсө да

Эл менен сен бийиксиң

Элден чыксаң кийиксиң...

«Замандар өтөт – эл калат, калктын камын ойлогон, касиеттүү шер калат», деп жыйынтыктайт акын. Демек, Жеңижоктун этикасы – коомчул этика. Ал эл алдындагы, коом алдындагы атуулдук парзды туя билүүнү жогору койгон. Акындын калтырып кеткен этикалык ой мурастары биз үчүн сабак жана өрнөк болууга тийиш.

Адабияттар:

А.Абдыразаков. Акындар чыгармачылыгынын тарыхы. Б.1997.

МУГАЛИМГЕ ИЛИМ КАЗЫНАСЫНАН**ИЗ СОКРОВИЩНИЦЫ НАУКИ****Турдугулов А.Т.***Кыргыз билим берүү академиясынын окуу- методикалык комплекстерди түзүүнүн теориясы жана практикасы борборунун директору, филология илимдеринин доктору, профессор.***ЖАЗГЫЧ АКЫНДАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНЫН КЫРТЫШЫНДАГЫ МАНАСЧЫЛЫК ӨНӨР****Турдугулов А.Т.***Директор Центра теории и практики по созданию учебно - методических комплексов Кыргызской академии образования, доктор филологических наук, профессор***СКАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО МАНАСЧИ В ПОЧВЕ ТВОРЧЕСТВА АКЫНОВ -
ИМПРОВИЗАТОРОВ**

Узак тарыхы бар ар бир элдин, этностун жанаша жашаса да башкалардан кескин айырмалап турган маданияты, салты менен үрп – адаттары болот, ал этнос мына ошонусу менен маданий уникалдуулукка ээ, ошонусу менен өзгөлөрдөн өзгөчөлөнгөн касиет – белгилерге ээ. Кыргыз эли да жанаша жашаган башка этносторго окшоп башынан тарыхый кыйчалыш окуяларды кечирди, ошол узак тарыхын, маданиятын, оозеки искусствосун сактап, муундарга маданий мурас катары калтыра алды. Башка элдерден кескин айырмаланып, кыргыз эли абалган жамакчы – жомокчуларга, манасчы-дастанчыларга, акын – ырчыларга абдан бай (муну жалпы түркий тилде сүйлөгөн элдер талаша албас), бул өнөр алмуздактан бери муундан – муунга кастарланып берилип келе жаткан көркөм сөз өнөрүнүн сейрек учуроочу табылгаларынын бири. Социалдык-экономикалык, тарыхый – маданий жактан алганда бирдей абалда жашап, коомго, дүйнөгө, айлана – чөйрөгө болгон катышы, мамиле – жообу, улуттук үрп – адаты, салт – санаасы, психологиялык өзгөчөлүгү дээрлик бирдей болгонуна карабай, жалпы эле түрк тилинде сүйлөгөн элдердин ичинде кыргыз эли сөз өнөрүнө ашкере жакын келип, ойду билдирүүнүн өзгөчө бир формаларына ээ болуп калган эл экени талашсыз. Бул жөнүндө В.В.Бартольд, В.М.Жирмунский, С.Е.Малов, А.Н.Кононов, Ч.Ч.Валиханов, В.В.Радлов сыяктуу чыгыш маданият таануучулар өздөрүнүн эмгектеринде түз жана кыйыр мааниде белгилешип келишкен. Алардын айрымдарынын пикирлерине караганда: «кыргыздар мейли кара сөз, мейли ыр формасында сөз айтабы – сөздөрү таамай, кыска жана нуска, уккулуктуу айтылат, жөнөкөй эле ойду жамактатып, кудум ыр сабындагыдай уйкаштырып, кооз беришет».

Сөз өнөрү оозунан мөндүрдөй төгүлгөн чечендер, кошокчулар, жомокчу – жамакчылар, төкмө - акындар менен ырчылардын тегиз баарысы болбосо да, дээрлик көпчүлүгү «Манас» эпосун, муну менен катар кенже баатырдык, социалдык-турмуштук эпосторду айтышкан. Алар мындан көптөгөн кылымдар мурун өмүр сүрүшүп, көздөрү өткөндөн кийин тек гана кылымдар бүктөмүндө басылып калбастан, көркөм сөз өнөрүнүн чеберлери катары (асыресе, жомокчулар, манасчылар катары) оозго алынып, тарыхтын барактарында өзүнчө орду бар инсандарга айланышты.

Манасчы – жомокчуларларды жашаган доорлоруна карата шарттуу түрдө болсо да эки чоң топко бөлүп туралы. *Биринчисине*, ысымдары уламышка айланып калган Токтогул ырчы, андан берки, кадимки эле тарыхый инсандарга айланган Нооруз манасчы, Жайсаң, Балык Кумар уулу, Найманбай, Назар манасчы, Чоюке Өмүр уулу, Тыныбек Жапый уулу кирет. *Экинчисине*, Сагымбай Орозбак уулу, Саякбай Каралаев, адабиятта Тоголок Молдо деген ысым менен белгилүү болгон Байымбет Абдыракманов, Шапак Рысмендиев, Молдобасан Мусулманкулов, Жаңыбай Кожеков, Акмат Рысмендиев, Ыбрай Абдыракманов, Мамбет Чокморов, Дункана Кочуке уулун кошсо болот. Арийне, булар элдеги көп сандаган манасчылардын айрымдары гана, дегинкиси, манасчыларга кыргыз эли бай дебедикпи...

Байымбет Абдыракманов, (Тоголок Молдо) ошол көп сандаган жомокчу – манасчылардан айырмаланып, өзүнүн вариантын («Манас» эпосунун вариантын) кагаз бетине түшүрүп кеткен жалгыз акыныбыз. Ал эми «Манас» айтпаса (жазбаса) да, жалпы эл ырчыларынан айырмаланып, өздөрүнүн чыгармаларын жазып калтырган саналуу гана акындарыбыз бар эмеспи. Саналуу деп жетимишке жакын эл ырчыларынын ичинен кат – сабаты өз мезгилинде ачылып, башка замандаштарынан айырмаланып, сөздүн толук маанисинде, билимдар инсандар болушкан он чакты акынды айтып жатам. Алар: Молдо Нияз, Нурмолдо, Молдо Багыш, Алдаш Молдо, Молдо Кылыч, Женижок сыяктуу ырчылар өздөрү кааласа-каалабаса да эл ичинде «молдо» деген атка конуп, кадимкидей кадыр-барк күтүшүп, элинин да, журт билгилеринин да алдында сөздөрү өтүмдүү болушкан (кантсе да кыргыз эли түбүнөн талантты баалаган эл эмеспи). Мындайда алардын билимдүүлүгү негизги ролду ойноп, «чаар китепти» (куранды) окуй, түшүнө билгени экинчи жактан коштолуп, элде «көзү ачык» адам катары кабыл алынып калышканы да ошондон. Өйдө - ылдыйды көп эле түшүнө бербеген табиятынан жоош – момун эл андайларды пир тутуп, «молдокемдин айтканы бар эле», «молдокем тигиндей деди эле» дешип, ошолордун айтканынан чыкпай келишкен. Дегинкиси, журт ичинде ыймандуулуктун бекем сакталып, адамдардын бүтүнкүчүлөп бейжай иштерге көп барбаганынын себептеринин бири ушунда жаткан өңдөнүп турат.

Үчүнчү жактан «молдо» атыккан ал адамдар тегиз араб арибинде китеп окуй билишкен. Демек, алардын түшүнүктөрүнүн ошончолук тереңдеп, прогрессивдүү кадамдарды жасай алышына Чыгыштын бир катар даанышмандарынын эмгектерин (трактат формасындагы), адабий чыгармаларын окуй билгени түрткү болгон. Асыресе, Ибн Синанын, Фирдоусинин, Хафиздин, Жаами менен Саадинин чыгармалары белгилүү бир деңгээлде ал акындарыбыздын акыл жөндөмүнүн өсүшүнө таасир берген деп кесе айта алабыз.

Тоголок Молдонун таланты, чыгармачылыгы көп кырдуу өнүктү. Аны бир эле мезгилде жомокчу, кошокчу, тамсилчи, балдар акыны, фольклорду өнүктүрүүдө чоң эмгек калтырган инсан катары билебиз. Бирок, канткен күндө да Байымбеттин талант мүмкүнчүлүгүнүн толук ачылышы анын «Манас», айрыкча, анын экинчи бөлүгү «Семетейди» айтканында болуптур. Белгилүү го, дастан айтыш анча-мынча акындын колунан келе бербеген, нукура жөндөмдү талап кылган өнөр. Дастандын (асыресе, эпостун) көп сандаган каарманы болот, окуясынын өнүгүшү сыдыргыга салгандай жымсал кетпейт, анын өнүгүшүндө миндеген оош-кыйыш, мүчүлүштөр болот, ошолордун баарын тескеп, жөнгө салып, угуучунун көңүлүнө отургандай бериш түмөн түйшүктү артып, акынды (айтуучуну) сындан өткөрүүнүн эң бир сыналган формасына айланган.

Тоголок Молдонун талант өзгөчөлүгүнүн көп кырларын белгилөөнү максат туткан бул чакан билдирүүдө биздин алдыга алып чыгар биринчи маселебиз – Байымбеттин манасчылыгы жөнүндө болсун.

Байымбет «Манас» айтууну айтылуу Тыныбек манасчыдан үйрөнгөн, муну өзүнүн: «Баатыр Манас султандын, тарыхын айтам башынан, Тыныбектен үйрөнгөм, сабатым мыкты жашыман» деген саптары күбөлөндүрүп турат. Ал эми Тыныбек өз мезгилинде (андан мурунку-кийинкилердин ичинде да) алдына эч кимди салбаган чыгаан манасчы болгонун таныш кыйын. Сагымбай Орозбак уулу да ошондон үйрөнбөдүбү.

Ушул жерде Байымбетти манасчы катары башкалардан айырмалап турган айрым касиеттери тууралуу учкай кеп кыстара кетүү зарылдыгы туулуп олтурат.

• Байымбеттин жазгыч акын экендиги. Ошондон улам манасчылардын ичинде «Манасты» өзү жазып берип жүргөн жалгыз эле ушул Тоголок Молдо болуптур. Ал эпостон «Баатырдын балалык чагын», «Кичи казат», «Чоң казат», «Манастын ашы» деген бөлүктөрдү, «Семетейди» жана «Сейтекти» бүт бойдон жазып калтырды. Кол жазмаларынын түп нускасы Улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фондуна өткөрүлгөн. Фольклор изилдөөчүлөрдүн пикирине караганда, Байымбеттин вариантында «окуялар абдан элестүү, адамдын ой-санаасын берүү жагы терең, жаратылышты сүрөттөөдө абдан уста» экендиги дайым айтылып жүрөт. Анын айрым бир манасчылардан айырмаланып, окуяларды жөнү жок узарта бербей, саптары орундуу, маанилүү жана жыйынтыктуу, кыска айтканын да белгилеп өтүү максатка ылайык.

• Оозеки айтып жүргөндөрдөн айырмаланып, «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпосторунун Байымбеттик варианттары бизге жетүүдө өзгөрүп кетүүнүн ар кандай себептеринен оолак болду. Чындыгында, мунун мааниси

абдан чоң. Манасчы айткан кезде аны угуп, кагазга түшүрүп жаткан киши кыйла өзгөрүүлөргө жол бериши ыктымал. Же болбосо ооздон – оозго өтүп айтылып жүргөн эпос кийинчерээк алгачкы вариантындагы көптөгөн кайра кайталангыс, уникалдуу жактарын жоготушу турган кеп. Бул, балким, мыктымын деген ар бир манасчынын керт башынын трагедиясыдыр. Ал эми Тоголок Молдо ошондой трагедиядан оолак болду. Анын варианты чыгарманын сюжеттик-композициялык линиясы бурмаланбай, көркөмдүк нарк-насили коробой, автордукундай сакталды. Бул ар бир айтуучуга (манасчыга) үлкөн аброй алып келчү касиет.

• Байымбеттин «Манас» айтууну үйрөнгөн чөйрөсүнүн өзгөчөлүгү. Мында анын Тыныбектин мектебинен таалим алгандыгы жөнүндө сөз барышы керек. Бул жөнүндө жогоруда учкай айттык, ошондуктан, эми узун сабак сөз кылууну эп көрбөдүк.

Дегинкиси, Байымбеттин варианты эпостун башка варианттарынан кескин айырмаланган, же болбосо толуп жаткан өзгөчөлүк-арткычылыктардан турбагандыр. Тек гана, айрым бир касиеттери менен башка варианттардан айырмаланган жактары болгондур, бул боло жүрө турган көрүнүш. Бир нече варианттардан турган чыгарма мындай тагдырдан четте, оолак калган эмес. Кантсе да, варианттар биринен экинчиси айырмаланышы керек да, ошон үчүн алар «варианттар» эмеспи. Бирок, Тоголок Молдонун манасчы катары, дастанды айтуучу катары башка манасчылардан кескин өзгөчөлөнгөн касиети да бар. Ал касиет адабиятчы Омор Сооровдун пикирине ылайык Байымбеттин «Манас» айтууда башкаларчылап «түш көрүп, түшүндө бир нерседен аян бергенден өзүнчө бир касиет конгондон» кийин гана манасчы болуп калбастан, кадимки пендеде боло жүргөн «үйрөнүп алып айтуу» фактысы менен түшүндүрүлөт. Талаш жок, анын алгач үйрөнгөн варианты улам өзгөрүлүп, башка көркөмдүк элементтер, окуялар, фактылар менен толукталып, өзгөрүп отурду. Айталы, акындын Тыныбектен үйрөнүп жүрүп, алгачкы айткандары соңку, жазып калтырган варианттарынан айырмаланбай койбойт. Табиятынан акындык жөндөмү бар Тоголок Молдонун талант катары дагы бир өзгөчөлөнгөн касиети – анын чыгармачылыгында балдар темасынын жеткилең жана системалуу иштелгендигинде. Ырас, эл акындарынын ар бири өз чыгармаларында тигил же бул деңгээлде балдар темасына кайрылып, баланын курактык өзгөчөлүгүнө ылайык көптөгөн ырларды жана поэмаларды жаратышты. Маселен Токтогул, Барпы, Молдо Кылыч, Арстанбек, Калыгул, Калык, Осмонкул, Алымкул өңдүү ырчылардын бардык башка тематикадагы ырлары сыяктуу эле, балдар темасындагы чыгармаларында да көркөмдүк-эстетикалык нарк-насили төмөн болбогон, сөздүн нукура маанисинде, классикалык казынага айланган үлгүлөр бар. Бирок, бул темага ара-чолодо гана кайрылып, «классикалык үлгүдөгү туунду» калтырыш башка, ал эми түмөн түйшүктүү чыгармачылыкта ошол балдар темасына атайлап кайрылып, аны максаттуу жана системалуу өнүктүргөн, анын «ысыгына күйүп, суугуна тонгон», астейдил жана туруктуу өкүлү катары, ага берилип кызмат кылыш такыр башка маселе. Байымбет (буга Барпыны да кошсок болот) ушул айтылган тематиканын туруктуу өкүлдөрүнүн катарына кирип, анын астейдил күйөрманы болуп калды. Анын «Үркөр, Үркөр топ жылдыз», «Жүтүрүп, жүтүрүп жүн таптым», «Каак, каак каргалар», «Турумтай»,

«Торпогум», «Балдар ыры» аттуу ырлары, «Каркыра менен түлкү», «Бөрү менен түлкү», «Бөдөнөнүн түлкүнү алдаганы», «Эшек менен булбул», «Иттин доолдай тиктирем дегени», «Уй менен музоосу», «Кожонун аңгемеси» жана «Төөнүн арызы» деген тамсилдери, «Бөдөнөнүн түлкүнү алдаганы» (кээде «Бытбылдык») жана «Абышка-кемпирдин көмөчү» сыяктуу жомоктору, «Телибай тентек», «Кемчонтой», «Жанбакты», «Жер жана анын балдары», «Куштардын аңгемеси», «Ала-Тоо», «Куба кой менен эсинин айтышканы» деген поэмалары акынды балдар адабиятынын туруктуу өкүлү жана астейдил күйөрманы катары дагы бир жолу ордун бекемдеп турат. Мындай караганда, бул чыгармалар ар кандай жанрларда жаратылган, жанрдык өзгөчөлүгү боюнча ар бири өз алдынча каралып, иликтөөнү талап кылган чыгармалар катары туюлганы менен, баарын бириктирип, чогуусу менен караганда өзүнчө бир логикалык ырааттуулукту туюндурган, системалуу өнүгүү процессин, улам жогорулап, татаалдап отурган динамикалуу кыймылдагы эволюцияны көрсөткөн көркөм туюндуруунун биримдиги катары кабыл алынышы керек. Жадагалса, фольклордук элементтерден куралган адабий жомоктордон тамсилдерге, алардан сатиралык ырларга, андан поэмаларга карай өнүгүп отурган көркөм туундулар Тоголок Молдонун бүтүндөй бир чыгармачылык жолунун өнүгүү эволюциясын

көрсөтүп турат. Арийне, санай берсе, Байымбеттин башка акындардан кескин айырмаланган касиеттери бир топ эле. Аларга атайы токтолуп отурбай, айрымдарын санап гана өтөлү: *Биринчиси*, Байымбет элдик жомоктордун негизинде адабий жомокторду түзгөн, жазган жомокчу-акын катары каралышы керек; *Экинчиси*, ал бир катар тамсилдерди жазуу менен кыргыз адабиятында буга чейин болбогон жаңы жанрды киргизди; *Үчүнчүсү*, Байымбет айбанаттар, жан-жаныбарлар жөнүндөгү чыгармаларды жаратып, эл ырчыларынын ичинен биринчи болуп бул тематиканы адабиятка алып кирди, аны системалуу өнүктүрүп отурду; *Төртүнчүсү*, Байымбет атамзамандан бери уланып келе жаткан фольклордук салтты өз чыгармачылыгында кеңири пайдаланып гана чектелбей, аны профессионалдык жаңы бийиктикке көтөрдү; *Бешинчиси*, ал кыргыздын санжырасын жетик билген чыгаан тарыхчы – санжырачы. Бул касиети эч жерде айтылбай жүрсө да анын жазып калтырган «Манасын» “Семетейин” терең талдап окуган киши муну дароо байкайт. Булар Тоголок Молдонун таланты ар тараптан өнүккөн инсан экендигин далилдеген анын негизги гана касиеттери, мындан башка да толуп жаткан, айтаарга арзырлык жактары бар, алар өзүнчө изилдөөнүн объектиси болсун.

К.М.Турдугулова

*Социалдык өнүктүрүү жана ишкердик институтунун окутуучусу,
педагогика илимдеринин кандидаты.*

Ч.А.Тайтелиев

*“Эл агартуу” журналынын башкы
редактору*

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЭПИГРАФИКАЛЫК ЭСТЕЛИКТЕР ТУУРАЛУУ ЗАРЫЛ ЭМГЕК

К.М.Турдугулова,

*Преподаватель Института социального развития и предпринимательства,
кандидат педагогических наук.*

Ч.А. Тайтелиев,

главный редактор журнала "Эл агартуу"

ВАЖНАЯ НАУЧНАЯ РАБОТА ОБ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ КЫРГЫЗСТАНА

ЮНЕСКОнун дүйнөлүк маданий мурастарды каттоо тизмесин (список объектов всемирного наследия) карап отуруп ушундай ойго келесиң. Генезиси, жаралуу тарыхы менен маданий мааниси жагынан ошол тизмедеги мурастардан кем турбаган Кыргызстан аймагындагы тарыхый эстеликтердин эсебин ким алат да, аларды ким эскерет? Ошол тизмеге ким кошот?

Эми ошол тизмеге саресеп салып көрөлү: Эң эле көп катталган өлкө Италия экен, мында 50 объект катталыптыр, ырас, Байыркы Рим империясынан бери келе жаткан узак тарых, андагы бүткүл адамзат жыйнаган маданий мурастар, тарыхый эстеликтерди эске алсак, мунусу туура эле окшойт деп туралы. Анан эле Кытайда (мунун деле жөнү бардай) 47 объект катталыптыр, тизме менен ылдыйлап жүрүп олтурсак, Испанияда 44, Францияда 39, Германияда 39, Мексикада 32, Индияда 32, Улуу Британияда 28, Россияда 27, Америка Кошмо Штаттарында 22 маданий объект катталган экен. Эми түрк тилдүү элдерге келе турган болсок, Турциянын Дивриги шаарындагы ири мечит менен медресе (1985), Стамбулдун тарыхый райондору (1985), Гёремдеги улуттук парк менен Каппадокиядагы үңкүрлөр (1985), Хаттусас деген байыркы шаары (1986), Немрут тоосундагы археологиялык табылгалар (1987), Иерополис байыркы шаары менен Памуккал булактары (1988), байыркы Ксанф шаарындагы Летоон храмы (1988), Сафранболу шаары (1994), Трои археологиялык эстеликтери (1998), Селимие мечити менен анын социалдык комплекстери (2011),

[Neolithic Site of Catalhöyük](#) (2012), [Bursa and Cumalıkızık: the Birth of the Ottoman Empire](#) (2014), [Pergamon and its Multi-Layered Cultural Landscape](#) (2014), “Хевсель бактары менен Диярбакыр чептери” деп аталган маданий ландшафттары (2015) деп отуруп баары он беш маданий эстелик катталыптыр. Кошуна Өзбекстандын Хива шаарындагы [Ичан-Кала деп аталган ички чеп](#) (1990), [Бухара](#) шаарынын тарыхый райондору (1993), Шахрисабс тарыхый шаары (2000), “маданияттардын тогошуусу” деп аталган Самарканд шаары (2001), ал эми Түрмөнстанда Байыркы Мевр мамлекеттик тарыхый-маданий паркы (1999), Кун-Ургенч байыркы шаары (2005), Парфяндагы Ниса чептери (2007) катталган болсо, Казакстанда бир эле байыркы Яссы шаары (Түркестан) менен Кыргызстанда Оштогу Сулайман тоосу катталыптыр.

Кызыгы ушунда, жогоруда саналган маданий эстеликтер катталган өлкөлөр Кыргызстандан да байыркы өлкө же көөнө эмес экен, же андагы тарыхый мурастар биздин өлкөдөгү маданий мурастардан ашыкча маанидеги маданий мурастар болуп кетбептир. Дегинкиси, ЮНОСКОнун маданий

мурастарды каттоо боюнча коюлган талап-критерийлери менен деле тааныштыгыбыз бар, аларды каттоо тизмесине кийирүү түйшүгүн эч ким мойнуна алгысы келбейби же алар ошончолук деңгээлде али изилдене элекпи? Биринчисин айтыш кыйын, а экинчисине дароо жооп бар. Биздин колубузда белгилүү кыргыз түркологу, этнограф, тилчи окумуштуу **Четин Жумагуловдун “Кыргызстандагы эпиграфикалык эстеликтер”** деген аталыштагы көлөмдүү монографиясынын экинчи басылышы турат. Ч.Жумагулов өмүрүнүн кырк жылдан ашыгыраак убактысын алгач Кыргызстандагы, кийин Борбордук жана Чыгыш Сибирь, Кара деңиз жээктери менен түндүк Кавказ, Эдил, Енисей жээктери, Дунай аймактарындагы руникалык жазма эстеликтерин жана сиро-түрк (несториан) жазмаларын илимий негизде системалуу изилдөө иштерине арнады. Анын абройлуу илимий басылмалардын беттеринде жарыяланган “Таласский древнетюркский памятник”, “Одинадцатая руническая надпись на камне-валуне из долины реки Талас”, “По поводу одного памятника древнетюркской эпиграфики”, “Уточненные Таласские надписи”, “Язык несторианско-тюркских памятников Киргизии”, “Шабдан баатырдын ташжазма эстелиги”, “Кыргыз эстеликтерин ким жазган?”, “Таштарда калган экинчи өмүр” сыяктуу илимий, публицистикалык макалалары, “Эпиграфика Киргизии” (3 томдук), “Язык сиро-тюркских (несторианских) памятников Киргизии”, “Несторианские памятники Киргизии XIII – XIV веков”, “Кыргызстандагы несториан-түрк жазуу эстеликтери”, “Кыргызстандагы эпиграфикалык эстеликтер” сыяктуу илимий монографиялары түркология илими гана эмес, жалпы тил илими, тарых, этнография, этнология, социология, социолингвистика, философия, текстология, антропология жана аксиология илимдери үчүн чоң табылга экендигин жашырууга болбойт. Принцибинде, Четин Жумагулов изилдеп жүргөн илимий тармак (эпиграфика) тарых-этнография-этнология менен түркологиянын изилдөө объектисиндеги илим. Демек, бир эле окумуштуу

илимдин бир канча тармактарын жуурулуштуруп эмгек жасаганы бүгүнкү күндүн чанда кезигүүчү изилдөөчүсү деген баага татыктуу боло алат. Четин агайдын илимге адеп киришип жатып тандаган тармагы да кызыктуу болгон экен, ал ошонусу менен ары татаал. Татаалдыгы – тээ кайсы бир кылымдарда жаралып, улам мезгил өткөн сайын кунары кетип, сүрөт болсо даана көрүнбөй, жазуу болсо окулбай калган рун жазма эстеликтерин изилдөө ишине илимий проблема катары карап, алардын жаралуу тарыхый өбөлгөлөрүн, жайгашуу региондорун, тарыхый контекстеги мезгилин, алфавиттик жазылуу өзгөчөлүктөрүн, текстти түзгөн ар бир сөздүн графикалык белгилерин, текстти окуп, транскрипциялап, текстологиялык анализден кийин мазмунун чечмелеп берүү – эмне деген түйшүктүн азабын тартуу дегендик, а жыйынтыгында жасаган ишинден ошончолук ырахат алуу дегендик эмеспи.

Четин Жумагуловичтин түркология менен археология илимдерине ири салымын кошкон эмгектеринин бири катары өткөн жылы басмадан экинчи басылышында жарык көргөн “Кыргызстандагы эпиграфикалык эстеликтер” деп аталган илимий монографиясынан бир мисал келтирели: “...рун, уйгур, несториан, араб эстеликтеринде жазылган тексттерде сакталып калган тилдердин айрымдары бүгүн өлүү тилдер жана жашоосун эчак токтоткон жазуулардын катарына жатса да, өмүр сүрүп бүгүнкү түрк элдеринин тилинин тарыхын, соңку өнүгүү же бири-биринен айырмалануу, алыстоо процессин иликтөөгө, ошол тилдердеги фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык айырмачылык-тарды изилдөөгө таяныч материал болуп кызмат кыла алат. Окумуштуулардын далилдерине таянсак, рун жазуусу пайда болгон жана колдонулуп турган мезгилдерде түрк тилдеринин жалпылыгы көбүрөөк болгон. Бийлик башындагылардын, жогорку тепкичтегилердин дээрлик бардыгы бул жазууну окуй алышкан. Байыркы түрктөрдүн руникалык жазуулары бир жагы Орто Азиядан Чыгыш Туркстанга, Тоолуу Алтайга, Енисей, Монголияга, экинчи жагы Чыгыш Европа,

Дунай, Кавказга чейин тарап, жалаң эле таштарга эмес, жыгач, сөөктөргө, тыйын (монета) акчаларга, металл-коло күзгүлөргө, алтын-күмүш карапа идиштерге чейин жазылганын эске алсак, анын өз учурунда түрк тилдүү элдердин, уруулардын маданиятынын өзүнчө бир гүлдөгөн доорунан кабар берип турат”. Шилтемени мынчалык узак алганыбыздын себеби, биз мында айткыбыз келип турган окумуштуунун илимий изилдөө багыттарын, анын негизги векторлорун бир эсе аныктап алуу болсо, экинчи жагынан, ал изилдеп жүргөн тарыхый-маданий эстеликтер жогорудагы археологиялык эстеликтерден эмнеси менен кем да эмнеси менен буларды ошол ЮНЕСКОнун тизмесине кийирүүгө болбосун деген маселени көздөгөнбүз.

Монография адегенде Кыргызстандын аймагында жашаган байыркы түрктөрдүн руникалык эстеликтери, алардын табылышы, изилдениши тууралуу тарыхый аналитикалык маалымат берүүдөн башталып, ал рун эстеликтеринин графикалык жана палеографикалык өзгөчөлүктөрүн белгилеп отурат. Кыргызстандагы согду жана уйгур жазма эстеликтерди изилдеп, Алайкуудан табылган уйгур жазуулары тууралуу кенен сөз кылган. Кийинки бөлүмү Кыргызстандагы несториан эстеликтерине арналып, алардын ачылышы, изилдениш тарыхы тууралуу, ал жазуулардын графикасы тууралуу маалыматтар менен коштолгон. Буга удаа Кыргызстандын аймагынан табылган араб эпиграфикалары тууралуу тарыхый-этнографиялык изилдөөлөр жасалган жана өлкөнүн түндүгүнөн табылган будда-тибет жазмалары, эстеликтер боюнча окумуштуунун изилдөөлөрү жайгаштырылган, соңунда бизге кыйла жакын мезгил, он тогузунчу-жыйырманчы кылымдардагы араб графикасында жазылган кыргыз эстеликтери тууралуу табылгыс пикирлер, изилдөлөр бар. Көрүнүп тургандай, сөз

болуп жаткан эмгектин илимий материалдарынын жайгашуусу, ички логикасы ырааттуулуктан жанбай, хронологиялык тартибин бузбай, накта илимий талаптардын негизинде жайгаштырылганы баамга урунбай койбойт. Тарыхый-этнографиялык жана археологиялык маалыматтарга ылайык Кыргызстандын аймагындагы жазма эстеликтер мына ушундай хронологияда изилдөөнү талап кылмак. Ушунун өзүн лингводидактикалык илимий сүйлөмдүн абалына келтире реконструкцияласак – жеңилден оорго, жөнөкөйдөн татаалга улам жогорулаган сайын жаңы маалыматтары менен, жаңы тыянактары менен улам жаңы бийиктиктерди багындырган, улам арылаган сайын ары кызыктуу тарткан, ары татаалдашкан өсүү динамикасын көрүүгө болот.

Кыргызстанда гана эмес, бүтүндөй түрк дүйнөсүнө таанымал окумуштуу түрколог чыгыштаануучу Четин Жумагуловдун илимий эмгектеринин жыйындысын дүйнөлүк атагы бар окумуштуулар В.Томсен, В.В.Бартольд менен Л.Н.Гумилевдун, С.Е.Малов менен В.В.Радловдун, В.А.Лившиц менен Н.А.Аристовдун, Э.Р.Тенишев менен Л.Р.Кызласовдун, П.М.Кожемяко менен С.Г.Кляшторныйдын, И.Стеблева менен А.Н.Кононовдун Борбордук жана чыгыш Сибирдеги, Борбордук Азия менен Кыргызстандагы руникалык жазма эстеликтер, Орхон Энесай поэтикалык жазма эстеликтери тууралуу эмгектеринин логикалык уландысы катары кароого толук негиз бар. Ал эми бул окумуштуу өмүр бою изилдеп келген тарыхый эпиграфикалык эстеликтердин айрымдарын бүткүл дүйнөлүк маданий мурастар тизмесине киргизүү аракеттерин өлкөнүн маданият министрлиги буга чейин колго албаса, эми Президенттин 2016-жылды маданий мурастарды коргоонун жылы катары белгилегендиги буга бир аз болсо да шыкак болоор деген үмүт бар...

МАЗМУНУ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИPEDAGOGICAL SCIENCE**1. Оторбаев Б. К.**

ОРУС АДАБИЯТЫН ОКУТУУ МЕТОДИКАСЫНЫН XX КЫЛЫМДЫН

90-ЖЫЛДАРЫНАН КИЙИНКИ ӨНҮГҮҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ2

Оторбаев Б. К.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

ПОСЛЕ 90-Х ГОДОВ XX ВЕКА.....2

B. K. Otorbaev

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF METHODS OF TEACHING RUSSIAN LITERATURE

AFTER 90-IES OF XX CENTURY.....2

2. Султанова А.Т.,

МУЗЫКА САБАГЫН ӨТҮҮДӨ МУЗЫКАЛЫК-КОМПЬЮТЕРДИК ТЕХНОЛОГИЯНЫН

ЖАҢЫ МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ11

Султанова А.Т.,

НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ МУЗЫКАЛЬНО-КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

ПРИ ОБУЧЕНИИ МУЗЫКЕ.....11

Sultanova A. T.,

NEW POSSIBILITIES OF MUSIC AND COMPUTER TECHNOLOGIES DURING

THE MUSIC LESSON.....11

3. Алиев Т.,

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ПРОЦЕССА НАЧАЛЬНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО

ОБРАЗОВАНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.....15

Алиев Т.,

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БАШТАПКЫ КЕСИПТИК БИЛИМ БЕРҮҮ

ПРОЦЕССИНИН КОНЦЕПТУАЛДЫК НЕГИЗДЕРИ15

Aliev T.,

CONCEPTUAL BASIS OF THE PROCESS OF PRIMARY VOCATIONAL EDUCATION

OF THE KYRGYZ REPUBLIC.....15

4. Сабирова Ч.Д.,

ЗАМАНБАП БИЛИМ БЕРҮҮНҮН НЕГИЗГИ КӨЗ КАРАШТАРЫ.....21

Сабирова Ч.Д.,

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....21

Sabirova Ch.D.,

THE MAIN ASPECTS OF MODERN FORMATION.....21

АДАБИЯТ ТААНУУЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕLITERARY STUDY**5. Турдугулов А.Т.**

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДАН ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВГО КАРАЙ.....25

Турдугулов А.Т.

ОТ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА ДО ЧЫҢГЫЗА АЙТМАТОВА.....25

Turdugulov A. T. FROM ZHUSUP BALASAGYN TO CHYNGYZ AITMATOV	25
6. Сатыбеков М., АДАБИЙ МУРАСТАР ТУУРАЛУУ А.ТОКОМБАЕВДИН КӨЗ КАРАШТАРЫ.....	32
Сатыбеков М., ВЗГЛЯДЫ А. ТОКОМБАЕВА НА ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ.....	32
M. Satybekov, The VIEWS of A. TOKOMBAEV ON the LITERARY HERITAGE.....	32
7. Орозбек кызы Эльнура, «СЕЙТЕК» ЭПОСУНУН ВАРИАНТТАРЫНДАГЫ АЙРЫМ ӨЗГӨЧӨЛӨНГӨН БЕЛГИЛЕР.....	41
Орозбек кызы Эльнура, ОТДЕЛЬНЫЕ ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ В ВАРИАНТАХ ЭПОСА " СЕЙТЕК».....	41
Orozbek kyzy Elnura, INDIVIDUAL DISTINCTIVE FEATURES IN THE VERSIONS OF THE EPOS " SEYTEK».....	41
8. Орозбек кызы Эльнура, “СЕЙТЕК” ЭПОСУНУН “МАНАСТЫН” ЖЫЙЫНТЫКТООЧУ БӨЛҮМҮ КАТАРЫ МҮНӨЗҮ.....	49
Орозбек кызы Эльнура, ХАРАКТЕР ЭПОСА "СЕЙТЕК" КАК ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНОГО РАЗДЕЛА ЭПОСА "МАНАС"	49
Orozbek kyzy Elnura, THE CHARACTER OF THE EPIC "SEYTEK" AS THE FINAL SECTION OF THE EPIC "MANAS"	49
9. Рысбекова Д.А. , ЖЕҢИЖОКТУН ЫРЛАРЫ – АДЕПТУҮЛҮКТҮН БАШАТЫ.....	54
Рысбекова Д.А. , ПЕСНИ ЖЕНИЖОКА-ИСТОЧНИК НРАВСТВЕННОСТИ.....	54
D. A. Rysbekova , SONGS OF ZENIGOK-THE SOURCE OF MORALITY.....	54

МУГАЛИМГЕ ИЛИМ КАЗЫНАСЫНАН
ИЗ СОКРОВИЩНИЦЫ НАУКИ

10.Турдугулов А.Т., ЖАЗГЫЧ АКЫНДАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНЫН КЫРТЫШЫНДАГЫ МАНАСЧЫЛЫК ӨНӨР.....	57
Турдугулов А.Т., СКАЗИТЕЛЬСКОЕ ИСКУССТВО МАНАСЧИ В ПОЧВЕ ТВОРЧЕСТВА АКЫНОВ - ИМПРОВИЗАТОРОВ.....	57
11. К.М.Турдугулова, Ч.А.Тайтелиев КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЭПИГРАФИКАЛЫК ЭСТЕЛИКТЕР ТУУРАЛУУ ЗАРЫЛ ЭМГЕК.....	60